

GESCHIEDKUNDIGE AANTEKENINGEN OMTRENT DE RESIDENTIE MADIOEN

door

Dr. L. A D A M

Resident van Madioen.

I. PRAE-HISTORISCHE VONDSTEN.

De reeks van geschiedkundige aantekeningen over de residentie Madioen die ik in 1935 en volgende jaren verzamelde, vangt hier aan met de prae-historische gegevens. Getracht is een resumé te geven van hetgeen de literatuur hierover vermeldt. Dat die snel groeiende lectuur in de binnenlanden niet gemakkelijk te raadplegen en bij te houden is, en dat de gevonden lectuur door een leek verwerkt moest worden, zijn oorzaken, dat dit eerste opstel al-lerminst op eenige volledigheid mag bogen en voorts niet meer is dan een compilatie van zeer verspreide gegevens.

De residentie Madioen is rijk aan prae-historische vondsten. Wij bepalen ons alleen tot die welke betrekking hebben op menselijke wezens en de resten van hun cultuur.

De meest vermaarde, maar ook veelomstreden vondst is die van Prof. Dr. Eug. Dubois in de jaren 1891 en 1892 van den zg. *Pithecanthropus erectus* bij Trinil (eigenlijk Tinil), een gehucht van de desa Kawoe bewesten Ngawi aan de Solo-rivier.

Eerst een enkel woord over de vondst op zich zelf. In 1891 en 1892 werden gevonden: een schedeldak, een dijbeen en één kies ¹⁾. Verder werden in 1924 door Dubois ²⁾ nog een prae-molar en een boven-molar bekend gemaakt, terwijl

reeds in 1892 melding gemaakt werd van een menschachtig onderkaaksfragment in 1890 door Dubois in Kedoengbroe-boes (ten zuidwesten van den Pandan) gevonden. Veertig jaren daarna (einde Mei 1932) komt echter de vermaarde ontdekker van den *Pithecanthropus* ons verrassen ³⁾ met nog meer overblijfselen uit zijn eigen „slecht geordende en slechts gedeeltelijk geëtiketteerde” collectie, die door den helaas! te vroeg overleden Pater Bernsen, medewerker van Dubois, werden gevonden ⁴⁾. Deze vondst bestond uit eenige fragmenten van dijbeenderen.

Alle schrijvers over de vondst van Dubois zijn het op één punt eens: zelden ontbond een ontdekking van fossielen zooveel strijd, strijd onder andere over de vraag of deze overblijfselen toebehooren aan een menschelijk wezen of aan een mensch verwant dierlijk wezen, strijd ook over de vraag in welken tijd dit wezen geleefd moet hebben.

Aan de laatste vraag is een Delftsch proefschrift van Dr. L. J. C. van Es gewijd ⁵⁾.

In het kort komt zij hierop neer: dateeren deze vondsten van Dubois uit het geologisch tijdvak, dat men het *tertiaire*, of uit het tijdvak, dat men het *kwartaire* noemt, of, om nog precieser te zeggen (zie bijgaand schema):

¹⁾ Dubois vermeldt in het Jaarboek van het Mijnwezen in Ned. Oost-Indië 1895 (wetenschappelijk gedeelte blz. 10), dat de kies in September 1891, het schedeldak in October 1891 en het dijbeen Augustus 1892 werd gevonden.

²⁾ In Verslagen Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. Wis- en Natuurkunde XXXIII blz. 135 e.v.

³⁾ In Proceedings Kon. Akademie van Wetenschappen vol. 35 (1932) p. 716 — 722.

⁴⁾ Van der Vlerk in Tijdschr. Kon. Aardr. Genootsch. 1933 blz. 101 en 102.

⁵⁾ The age of *Pithecanthropus* (1931); hierin vindt men ook een lijst van literatuur over dit onderwerp.

dateeren deze vondsten uit het plioceen (het laatste tijdperk van het tertiair) of uit het pleistoceen of diluvium (het begintijdperk van het kwartair).

Kwartair	{	Holoceen of aluvium Pleistoceen of diluvium
Tertiair	{	Pliocene Mioceen Oligoceen Eoceen

Deze vraag pleistoceen of plioceen wordt door Dubois in 1894 weifelend beantwoord: het is „begin van het pleistoceen” of „laat-plioceen” ¹⁾; in 1908 erkent hij den pleistocenen (dus kwartairen) leeftijd van de lagen, maar meent, dat de fauna een plioceen karakter draagt ²⁾.

In 1907 en 1908 komt een groote expeditie met Duitsche medewerkers onder leiding van Mevrouw de weduwe Selenka onderzoekingen in Trinil doen, waar zij tal van fossielen van dieren vinden. Eenige medewerkers achten dan al een pleistocene ouderdom der Trinilagen zeer waarschijnlijk ³⁾.

Van Es komt in zijn proefschrift (zie blz. 137) tot de conclusie, dat de

Pithecanthropus erectus geleefd moet hebben in het oudere pleistoceen. Von Koenigswald pleit ⁴⁾ voor het middelpleistoceen en deelt mede ⁵⁾, dat in die periode in Europa en Afrika reeds veel verder ontwikkelde menschentypen leefden, die den „moderneren” mensch al nader staan, ja misschien zelfs al onder den „*homo sapiens*” gerekend kunnen worden.

Hij ⁶⁾ meent voorts, dat de door hemzelf in de Trinillagen gevonden steenen werktuigen en tanden bewijzen, dat in het middelpleistoceen behalve de *Pithecanthropus* nog een hooger ontwikkelde „hominide” heeft geleefd, en, dat het door Dubois in 1892 gevonden dijbeen waarschijnlijk niet van den *Pithecanthropus*, maar van dezen hominide is ⁷⁾.

Wij komen nu tot die andere vraag: is de *Pithecanthropus* een anthropoïde (menschaap) of een hominide (menschachtig wezen). Dubois rangschikte hem aanvankelijk onder de anthropoïden ⁸⁾, later, in 1894 ⁹⁾, gebruikt hij voor het eerst den naam *Pithecanthropus erectus* (rechttopgaande aapmenschen), die de directe voorlooper van den mensch zou zijn ¹⁰⁾. Deze bewering, die in tal van kringen veel stof heeft doen opwaaien, vooronderstelt een zeer hoogen geologischen ouderdom, want de onmiddellijke voorvader van den mensch zou zeer zeker

¹⁾ Zie Dubois' artikel *Pithecanthropus erectus*, eine menschenähnliche Uebergangsform aus Java in *Jaarboek van het Mijnwezen* 1895 wetensch. gedeelte blz. 66.

²⁾ In zijn artikel over *Das geologische Alter der Kending onder Trinil-fauna* in het *Tijdschr. Aard. Genootschap* 1908 blz. 1235 e.v. en zijn artikel „Eenige van Nederl. kant verkregen uitkomsten met betrekking tot de kennis der Kendingfauna” in hetzelfde tijdschrift van 1907 blz. 449 e.v. Zie ook Von Koenigswald in *Handelingen 7e N. I. natuurwetensch. congres* blz. 725.

³⁾ Zie het verslag van de resultaten dezer expeditie: *Die Pithecanthropus-Schichten auf Java*, herausgegeben von M. Leonore Selenka und Prof. Max Blanckenhorn (1911), speciaal de „Allgemeine Betrachtungen” van laatstgenoemde geleerde op blz. 263-268; op blz. 265 2e alinea worden de aanhangers van de verschillende meeningen genoemd.

Zie over deze expeditie ook G. P. Rouffaer in *Tijdschr. Aardr. Genootschap* 1907 blz. 228-230.

⁴⁾ In *Handelingen van het 7e N. I. Natuurwetensch. congres* (1935) blz. 725 en in *Centralblatt für Mineralogie, Geologie und Paläontologie* jg. 1933 Abt. B blz. 31 en 32.

⁵⁾ *Handelingen 7e N. I. Natuurwetensch. congres* blz. 726.

⁶⁾ T.a.p. blz. 732, vgl. blz. 730 en 731; *De Ingenieur in N. I.* 3e jg. IV *Mijnbouw en Geologie* Aug. 1936 blz. 156.

⁷⁾ *Centralblatt für Mineralogie, Geologie und Paläontologie* jg. 1933 Abt. B blz. 37 en 38.

⁸⁾ Zie *Verslag van het Mijnwezen* 1892, 3e kwartaal blz. 10 e.v. Zie ook Koenigswald *Handelingen t.a.p.* blz. 726.

⁹⁾ Zie zijn „*Pithecanthropus erectus*, eine menschenähnliche Uebergangsform aus Java” eerst in 1894 afzonderlijk uitgegeven en later met eenige verbeteringen overgenomen in *Jaarboek v/h Mijnwezen* 1895 wetensch. gedeelte.

¹⁰⁾ Zie Dubois' artikel in *Jaarboek Mijnwezen* 1895 en zijn mededeeling van 1924 in *Kon. Akad. van Wetenschappen afdeling Wis- en natuurkunde* deel 33, blz. 148. In 1932 nog zegt D.: „I still believe, now more firmly than ever, that the *Pithecanthropus* of Trinil is the real „missing link”, (blz. 722 van de *Proceedings Kon. Akad. van Wetenschappen* vol. 35).

in het tertiaire tijdvak geleefd moeten hebben.

In 1936 vinden wij in de Nieuwe Rotterdamse Courant ¹⁾ weer een andere conclusie van dezen geleerde: de Pithecanthropus is geen mensch, doch „een betrekkelijk reusachtige Gibbonoïde soort, dien de natuur boven zijn naaste verwanten verheven had door het relatief groot hersenvolume — en die zich van zijn naaste verwanten onderscheidde door het vermogen om rechtop te gaan”.

Het zou ons binnen het kader van deze reeks van artikelen over de geschiedenis van Madioen te ver voeren een min of meer volledig overzicht te geven van wat verschillende auteurs over het probleem: was de Pithecanthropus een aap of een mensch? gezegd hebben.

Von Koenigswald ²⁾ deelt mede, dat het meerendeel der onderzoekers veronderstelt dat de Pithecanthropus erectus een vertegenwoordiger is van een doodlopenden zijtak van het menschengeslacht ³⁾. Zelf meent hij, dat het menschelijke karakter van de gevonden schedelkap als bewezen kan gelden ⁴⁾.

Op 15 September 1931 werd nabij het plaatsje Ngandong benoorden Ngawi, maar in de residentie Bādjanegārā, een hominiden-schedel gevonden; in totaal werden daar tot in December 1933 11 schedels en 2 tibia (scheenbeenen) ontgraven. Eenige dezer schedels zijn beschreven door Ir. W. F. F. Oppenoorth ⁵⁾. Van hem is de naam

Homo (javanthropus) soloënsis; later is de naam javanthropus weggelaten.

Met welken mensch deze homo soloënsis te vergelijken is, hierover zijn verschillende meeningen geuit. Er schijnen overeenkomsten te zijn met den Neanderthaler mensch van ongeveer 50.000 jaren vóór Christus' geboorte, met den Rhodesia-mensch, die van jongeren datum is ⁶⁾. Van Es vermoedt, dat men hier met een voorlooper van den proto-australiër te maken heeft, Dubois ⁷⁾ rangschikt den Ngandong-mensch onder de proto-australiërs.

Het wachten is nu op het deskundig oordeel van den Bataviaschen hoogleraar in de anatomie, Mijsberg, die de Ngandong-schedels zal bestudeeren of reeds bestudeerd heeft. Het resultaat van dit onderzoek is nog niet bekend.

Met recht betreurt Van Es ⁸⁾, dat bij het opgraven van de schedels verzuimd is naar cultuurresten uit te zien. Van de enkele beenen werktuigen, die later in de verzameling van fossiele beenderen zijn gevonden, is een beenen lanspunt met weerhaken blijkbaar nog de belangrijkste. Deze lanspunt is gevonden in Sidāredjā, dat in Ngawi, dus de residentie Madioen, gelegen is, welke vindplaats, volgens Van Es, tot de Ngandonghorizont moet behooren ⁹⁾. Van Stein Callenfels ¹⁰⁾ meent, dat deze voorwerpen uit een oude beschavingsperiode, die palaeolithicum (oudere steentijd) heet, afkomstig zijn.

¹⁾ Zie maileditie van 12 Augustus 1936.

²⁾ In De Mijnningen jg. 12 (1931) blz. 198.

³⁾ Aldus ook Prof. J. Boeke. De afstamming van den mensch, 1913 blz. 124.

⁴⁾ Handelingen 7e N. I. Natuurwetensch. congres blz. 726 en verder in De Mijnningen jg. 12, 1931 blz. 199 en in De Ingenieur in Ned. Indië 3e jg. IV. Mijnbouw en Geologie, Augustus 1936 blz. 152, alwaar 9 schrijvers worden vermeld, die dezelfde opvatting huldigen; zie ten slotte ook Centralblatt für Mineralogie Geologie und Paläontologie jg. 1933 Abt. B. blz. 37.

⁵⁾ Zie in genoemde Handelingen ook Van Es blz. 62, 66-67.

⁶⁾ In Wetenschappelijke mededeelingen van Dienst v. d. Mijnbouw no. 20. Zie ook De Mijnningen jg. 13 (1932) no. 6 blz. 106 e. v. en in Tijdschr. Aardr. Genootschap deel 49 (1932) blz. 704 e. v. en in hetzelfde tijdschrift deel 53 (1936) blz. 399 e. v.

⁷⁾ Zie Oppenoorth in Tijdschr. Aardr. Genootschap deel 49 (1932) blz. 707 en Van Es in Handelingen 7e Natuurwetensch. congres 1935 blz. 62 en Report of XVI International congress Washington (1933) blz. 1233; voorts ook Von Koenigswald in zijn artikel „Ein neuer Urmensch aus dem Diluvium Javas”, in Centralblatt für Mineralogie Geologie und Paläontologie jg. 1933 Abt. B. blz. 41.

⁸⁾ In Mensch en Maatschappij jg. 12 (1936) blz. 303.

⁹⁾ Handelingen 7e Ned. Ind. Natuurwetensch. congres (1935) blz. 67.

¹⁰⁾ Zie vorige noot. Oppenoorth vermeldt in Tijdschrift Aardrijkskundig Genootschap 1936 op blz. 405, 406 en 407 eenige gevonden voorwerpen in Watoealang, Sidāredjā en Ngasinan, allen in Ngawi.

¹¹⁾ In Korte gids voor de praehistorische verzameling van het Koninklijk Bataviasch Genootschap blz. 16.

De oevers van de Solo-rivier zijn in de residentie Madioen op vier plaatsen rijk aan fossielen: 1e. te Bandjarbanggi bewesten Trinil aan den zuidelijken oever; 2e. in Trinil beoosten de rivier; 3e. tusschen Watoe-alang en Pitoe en ook in Sogen. Met Van Es, die deze vindplaatsen aangeeft ¹⁾, hopen wij, dat het spoedig zou mogen lukken, om een wetenschappelijke expeditie naar deze streken te zenden. Dat het dit maal een Hollandsche expeditie moge zijn!

In 1926 ontdekte Dr. L. J. C. van Es op toevallige wijze, dat een grot, G o e w å L å w å (vleermuizengrot) geheeten, bij S a m p o e n g (district S o m å r å t å, regentschap P å n å r å g å) menschelijke overblijfselen en cultuurresten moest bevatten.

Op 19 Augustus 1926 werd begonnen aan een proefopgraving en in de volgende maand kon de ontdekker op het Natuurwetenschappelijk congres reeds voorloopige mededeelingen over zijn vondsten doen ²⁾.

Door verschillende omstandigheden kon eerst in 1928 onder leiding van Dr. P. V. van Stein Callenfels in voortdurende samenwerking met Van Es, met een systematische uitgraving van de grot begonnen worden, die eerst in 1930 beëindigd werd.

De resultaten dezer uitgraving zijn door Van Stein Callenfels beschreven ³⁾.

Van Es constateerde verschillende geologische lagen. De diepste laag van ongeveer vier meter bevatte fluviale afzettingen waaruit geconcludeerd kon worden, dat de rivier, die nu 70 meter van de grot stroomt, vroeger vlak langs de

grot gestroomd moet hebben, daarop volgde een laag van 50 cm. à 1 meter vulkanische asch, die op een groote vulkanische uitbarsting van Lawoe of Wilis zou wijzen. De daarboven gelegen laag, ongeveer 4½ meter dik, bestaat uit afzettingen van een zoetwatermeer of, gelijk Van Stein Callenfels ⁴⁾ meent, van een poel. De daaropvolgende (naar boven gerekend) laag (van ongeveer vier meter hoog) wijst uit, dat er geen meer of poel meer bestaan moet hebben. In dien tijd werd de grot als a b r i s o u s r o c h e door menschen bewoond. In deze laag werden geraamten van menschen en tal van voorwerpen gevonden.

Deze laag nu, werd onder leiding van den Oudheidkundigen Dienst speciaal onderzocht; zij werd systematisch in 4 tranches van ieder ongeveer 1 meter hoog uitgegraven, ieder dezer tranches werd met een letter aangeduid (A, B, C en D). Verder werd elk voorwerp van beteekenis genummerd en op kaarten zijn ligging aangegeven.

Nadat men eerst allerlei restanten van aardewerk (waaronder van Chineesch maaksel) en enkele stukken ijzer en brons uit het geschiedkundig tijdperk dateerend⁵⁾ had aangetroffen, bereikte men de „praehistorische cultuurlagen”; Van Stein Callenfels meent drie van zulke cultuurlagen te kunnen onderscheiden.

Tusschen de bovenste cultuurlaag met gepolijste rechthoekige steenen bijlen steenen stampers en vijzels en de onderste laag met steenen pijlsptzen is een laag met werktuigen van been en hoorn ontdekt. Het merkwaardige, nu, is, dat nog nergens anders in Oost-Azië

¹⁾ Trinil, excursion E 5 of the 4th Pacific Science congress Java 1929 blz. 13 en 14.

²⁾ Voorloopige mededeelingen over een nieuwe vindplaats van den praehistorischen mensch op Java in Handelingen van genoemd congres blz. 468 - 474.

³⁾ Hommage du Service Archéologique des Indes néerlandaises au Premier Congrès des Préhistoriens d'Extrême-Orient à Hanoi (25-31 Januari 1932) blz. 16 e.v. Zie

ook de door Van Es gepubliceerde bijdrage: The prehistoric remains in Sampoeng cave enz. van het vierde Pacific Science Congress van 1929.

⁴⁾ Zie Hommage enz. blz. 19.

⁵⁾ Voor de grot stond, naar Van Es mededeelt, oudtijds onder een boom een hindoebeeldje zonder hoofd, dat door een fanatieken Mohammedaan tientallen jaren geleden beschadigd werd, omdat de bevolking er steeds offerde. Het beeld moet nu ergens is de desa Sampoeng zijn.

(behalve in Bådjânegårå) een cultuur is aangetroffen van uitsluitend beenen voorwerpen ¹⁾,

Deze cultuur moet dateeren uit het z. g. mesolithicum, het middelste steenen tijdperk, ²⁾ dat dus ouder is dan het neolithicum van de onderste laag. Dit zeer bevreemdende feit verklaart Van Stein Callenfels met de veronderstelling, dat de beenen voorwerpen van Sampoeng in een uitlooper van het mesolithicum thuis hooren, een cultuur, die is blijven bestaan en in de grot van Sampoeng is terechtgekomen na de neolithische pijlpuntencultuur van de onderste laag, die - wederom een merkwaardig feit! - niet tot het normaal-neolithicum van Nederlandsch-Indië behoort maar misschien in verband staat met het oudste neolithicum van Japan en met de cultuur uit de To'ala - holen van Lamontjong in Celebes ³⁾. Waarschijnlijk is deze cultuur van Japan via de Philippijnen onzen Archipel binnengedrongen. Zij kenmerkt zich door gevleugelde, aan twee kanten bewerkte, steenen pijlspitsen en ook nog eenige steenen pijlpunten met convexe basis ⁴⁾. Zij is ouder dan de cultuur van de steenen voorwerpen (gepolijste bijlen, stampers, vijzels en wrijfstenen) van de eerste laag, een cultuur, die denkelijk via Malakka en Sumatra op Java is terecht gekomen ⁵⁾.

Men krijgt dus schematisch aangegeven het volgende beeld van de drie cultuurlagen:

1e. en jongste cultuurlaag, jongere normale neolithicum met rechthoekige bijlen;

2e. cultuurlaag, uitlooper van het

mesolithicum, een cultuur ouder dan het laat-neolithicum, met vrijwel uitsluitend beenen voorwerpen;

3e. en oudste cultuurlaag, laat-neolithicum, met steenen pijlspitsen.

Van de overige gevonden voorwerpen zijn het meest opmerkelijk de vier fragmenten van been, die een amulet moeten samengesteld hebben. Van Stein Callenfels ⁶⁾ voegt aan zijn beschrijving de opmerking toe, dat hij nog nimmer een praehistorische vondst van een dergelijk amulet in Nederlandsch-Indië was tegengekomen.

Van de dierenresten door Dammerman ⁷⁾ kortelijk beschreven is de meest merkwaardige vondst die van een olifant zooals men die nog in Sumatra aantreft; in het neolithicum kwamen dus olifanten op Java voor. En Van Es meent, dat zij er tot in den Hindoetijd geweest moeten zijn ⁸⁾.

De door den Oudheidkundigen Dienst gevonden zeven menschelijke geraamten en de door den Geologischen Dienst aangetroffen skelet en schedel verkeerden in een dusdanigen staat, dat Professor Dr. Mijsberg — hoogleeraar in de anatomie en de anthropologie aan de Medische Hoogeschool te Batavia — zijn artikel in de „Hommage” alleen aan één schedel (namelijk, de schedel F) een uitvoerige beschrijving waagt. Naar zijn meening vertoonen zoowel de vorm van den schedel als de groote tanden veel overeenkomst met die van de menschen van het Melanesische ras waartoe de Pappoea's, de Australische inboorlingen en de Dravidiërs en de Ceylonsche Wedda's behooren. Dit ras, dat elders nog niet uitgestorven is, maar wel van het huidige

¹⁾ Zie Korte gids van de praehistorische verzameling van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap blz. 18 en 21. Deze mededeeling dateert van 1934. Wij weten niet of daarna nog andere dergelijke vindplaatsen zijn ontdekt. Wel zijn beenen spatels in tal van grotten van Java aangetroffen, maar niet als een uiting van een speciale cultuur van uitsluitend beenen voorwerpen.

²⁾ Men onderscheidt in het steenen tijdperk: 1e het palaeolithicum (oudste steenen tijdperk), het mesolithicum (middelste steenen tijdperk) en het neolithicum (het jongere steenen tijdperk).

³⁾ Korte gids t.a.p. blz. 20. Zie ook Hommage enz. blz. 28 en 29.

⁴⁾ Van Es (Proceedings, enz. blz. 334 en Handelingen 7e N. I. Natuurwetensch. congres blz. 68) meent, dat deze pijlpunten uit een ouderen tijd dateeren dan de andere pijlspitsen.

⁵⁾ Hommage enz. blz. 28.

⁶⁾ Hommage enz. blz. 24.

⁷⁾ Zie Hommage enz. blz. 30-31.

⁸⁾ Handelingen 7e N. I. Natuurwetensch. congres blz. 66.

Javaansche ras afwijkt, moet, naar berekening van Van Es ¹⁾ ongeveer 6000 jaren geleden geleefd hebben. Deze geoloog vermoedt, dat de kroesharige typen onder de Javanen in het Zuidergebergte van Java (in Patjitan voornamelijk in het Tegalambâsche) mogelijk nog „restelementen van dit ras” zouden zijn ²⁾).

De mensch van Sampoeng schijnt in hetzelfde neolithische tijdperk geleefd te hebben als die van West-Patjitan ³⁾. Hier bleken — naar Dr. van Stein Callenfels ⁴⁾ voor het eerst ontdekte — in tal van desa's restanten van werkplaatsen van steenen halfbewerkte bijlen, beitels, dissels en pijl- en lansspitsen te bestaan. Restanten van huishoudelijke artikelen (potten) werden in het geheel niet aangetroffen, hetgeen er op zou wijzen, dat men hier uitsluitend met werkplaatsen te maken heeft ⁵⁾. Arbeidsverdeling werd 6000 jaar geleden al toegepast, want hier werden uitsluitend grootere, daar weer kleinere bijlen, elders weer beitels en op andere plaatsen pijl- en lanspunten gemaakt. Alleen op vier ⁶⁾ plaatsen werden restanten van gecombineerde werkplaatsen aangetroffen.

Het merkwaardige is nu, dat volgens de voorloopige onderzoeken van Van Stein Callenfels, in deze streken de pijlspitsen en de bijlen uit één en hetzelfde tijdvak van de neolithische periode dateeren, terwijl in Sampoeng de pijlspitsen van een ouder tijdvak afkomstig zijn dan de bijlen ⁷⁾.

Het materiaal van deze neolithische werktuigen is verkiezelde kalk, die tengevolge van erosie op verschillende plaatsen als „knollen” en klompen te voorschijn komen. Op zulke plaatsen

werden dan door er op te slaan de ruwe werktuigvormen, de z.g. „planken” gemaakt. Deze planken werden in dezen vorm of in geslepen vorm verhandeld of door de vervaardigers zelf thuis verder gepolijst voor eigen gebruik. Van Stein Callenfels, aan wiens mededeelingen ⁸⁾ wij het bovenstaande ontleenden, schrijft over deze werkplaatsen :

„De plekken, waar men in de nabijheid van de vindplaatsen van de verkiezelde kalk de planken vervaardigde, verdragen zich door de aanwezigheid van groote massa's afgeslagen scherven en van als mislukt weggeworpen „planken”, mislukt, hetzij door een verkeerden slag waardoor een te groot stuk afsprong, dan wel door het voorkomen van gaten en holten binnen in den steen, wat men eerst tijdens de bewerking bemerkte.

Gepolijste bijlen zijn op deze werkplaatsen, „ateliers” genaamd, zeer zeldzaam en kunnen verklaard worden als stukken, die door een toeval daar verloren zijn geraakt. Een hoogst enkele maal treft men op „ateliers” een plank aan, waarbij de polijsting reeds is aangevangen, maar de groote zeldzaamheid van dergelijke stukken bewijst, dat de eigenlijke polijsting, zooals ook voor de hand ligt, meestal thuis plaats vond”.

Naast deze cultuur van ongeveer 6000 jaar geleden, ontdekte in October 1935 Dr. G. H. R. von Koenigswald in gezelschap van den heer M. W. F. Tweedie van het Raffles-museum in Singapore in West-Patjitan (district Poenoeng) ⁹⁾ zogenaaemde steenen vuistbijlen en krabbers, die zouden wijzen op een zeer oude cultuur dateerend uit het oud-steenen tijdperk, het palaeolithicum en wel uit een der oud-

¹⁾ Handelingen van het 7e N. I. natuurwetenschappelijk congres blz. 68.

²⁾ Idem blz. 62-63.

³⁾ Van Es in Handelingen t.a.p. blz. 68.

⁴⁾ Hommage enz. blz. 25-27; zie ook de bijbehorende kaart.

⁵⁾ Van Stein Callenfels in Hommage enz. blz. 26.

⁶⁾ Of zes? de kaart in de Hommage enz. geeft 6 plaatsen, de tekst 4.

⁷⁾ Hommage enz. blz. 27.

⁸⁾ In korte gids t.a.p. blz. 27 en 28.

⁹⁾ De juiste vindplaats is v.z.v. ons bekend nog niet gepubliceerd.

ste perioden van dit palaeolithicum, uit de Chelléen of Acheuléen-periode, meer dan 40.000 jaren vóór Christus' geboorte.

Deze vondst moet uniek zijn : behalve in Madras zijn nog nergens in Oost-Azië resten van deze cultuur gevonden ¹⁾.

Afgesloten Mei 1937.

¹⁾ Deze mededeelingen ontleenen wij aan een artikel van Dr. L.J.C. van Es in Handelingen van het 7e Ned. Indisch Natuurwetenschappelijk congres (23-26 Oct. 1935)

blz. 68 en 69; en voorts een artikel van den vinder zelf, Dr. von Koenigswald, in dezelfde Handelingen blz. 731.

IETS OVER DE GRAVEN DER RIJSBESTUURDERS VAN JOGJAKARTA

door

R. SOEDJANA TIRTAKOESOEMA.

Bij den Javaan is het een gewoonte, een graf aan te leggen niet alleen voor zich zelve, doch ook voor zijn naaste bloed- en aanverwanten, terwijl degenen, met wie men door vriendschapsbanden of anderszins nauw verbonden was, aldaar mede hun laatste rustplaats mogen hebben.

Zoo zijn in de vorstelijke begraafplaats Imogiri, gelegen op een afstand van $\pm$ 19 K.M. van de hoofdplaats Jogjakarta, behalve de Soesoehoenans van Soerakarta en de Sultans van Jogjakarta, hunne zoons en dochters, schoonzons (regenten), rijksbestuurders, boepati's najaka begraven en voorts lagere ambtenaren en eenvoudige lieden, die zich jegens hun Vorst verdienstelijk hebben gemaakt.

Overeenkomstig het gebruik werd de eerste Rijksbestuurder van Jogjakarta Radèn Adipati Danoeredja, die 37 jaren onder Sultan H. B. I en 7 jaren onder Sultan H.B. II heeft gediend, op last van laatstgenoemden Vorst — de overledene was getrouwd met een tante van den regeerenden Vorst — begraven in de vorstelijke begraafplaats Imogiri, en wel in de Kedaton Swargan.

De vorstelijke begraafplaats Imogiri is een heuvelrug, gelegen in de richting Oost — West en door van Noord naar Zuid verlopende afscheidingen verdeeld in ommuurde vakken, Kedatons, Kratons genaamd. De herverdeling in kleinere vakken heeft dan ook plaats gevonden op dezelfde wijze als in de Kraton, waar de Vorst bij zijn leven woont. Men heeft dus de eigenlijke Kedaton, waar de Vorst en Vorstin begraven liggen en de lager gelegen Srimenganti voor de graven van de Rijks grooten.

Ongeveer in het midden van den

heuvel is de Kedaton Sultan Agoengan, (zie de eerste bijlage sub I), waar Sultan Agoeng van Mataram alsmede Soesoehoenan Mangkoerat Agoeng begraven liggen en welke Kedaton men bereiken kan langs een trap van 364 treden.

Ten Oosten van deze Kedaton is de Kedaton Pakoe Boewanan (id. sub II) met de graven van Pakoe Boewana I, Praboe Mangkoerat, beiden van Kartasora, en Pakoe Boewana II van Soerakarta; en voorts van den vijfden Rijksbestuurder van Jogjakarta.

Deze 2 Kedatons zijn het gemeenschappelijk bezit van het Soenanaat en het Sultanaat, wijl aldaar liggen de graven van de voorouders van de Soesoehoenans en van de Sultans.

Ten Westen van deze Kedatons, dus aan den kant van Jogjakarta liggen nu — wel merkwaardig! — de Kedatons van Sala, ten Oosten, derhalve aan den kant van Sala, de Kedatons van Jogjakarta.

Ten Westen van de Kedaton Sultan Agoengan vindt men (sub VI) de Kedaton Kebagoesan, aldus genaamd naar den aldaar begraven Soesoehoenan Bagoes, de Schoone, nl. Pakoe Boewana IV. Voorts zijn daar de graven van Pakoe Boewana III en Pakoe Boewana V. In de daarop volgende en laatste Kedaton (sub VII), waarvoor men blijkbaar nog geen naam heeft kunnen vinden, liggen de graven van Pakoe Boewana VII, VIII en IX.

Volledigheidshalve moet er hier nog melding van worden gemaakt, dat Pakoe Boewana VI, te Ambon overleden, aldaar begraven ligt.

Geteld van uit de twee gemeenschappelijke Kedatons is de eerste Kedaton

van Jogjakarta de Keaton Swargan (sub III), aldus genaamd naar Sultan Swargi, d.i. zaliger, nl. Sultan H. B. I. In deze Keaton zijn begraven Sultan H. B. I, III en de eerste Rijksbestuurder Radèn Adipati Danoeredja.

De tweede Keaton (sub IV) is de Keaton Besiaran, aldus genaamd naar den aldaar begraven Sultan H. B. IV, die na een rijtoer gemaakt te hebben overleed, vandaar den bijnaam Séda Besiar, overleden (na een) rijtoer. In deze Keaton liggen verder de graven van Sultan H. B. V en VI.

De derde en laatste Keaton (sub V) heeft wijlen Sultan H. B. VII voor zich zelven aangelegd en wordt ook naar hem genoemd : Kaping piton, de Zevende.

Om het overzicht over de graven der Sultans niet onvolledig te laten, moet nog vermeld worden, dat Sultan H.B. II begraven ligt op de vorstelijke begraafplaats Kota Gedé, wijl hij niet in de nabijheid van zijn zoon Sultan H. B. III, dus in Imogiri, wenschte te liggen.

De tweede Rijksbestuurder, Radèn Adipati Danoeredja, een kleinzoon van Radèn Adipati Danoeredja I, bekend onder den bijnaam van Séda Keaton, omgekomen in de Kraton, werd op last van Sultan II begraven in Banjoesoemoeroep, de begraafplaats van bij den Vorst in ongenade gevallen Rijksgrooten.

Sultan H. B. V, wiens moeder een dochter was van dien Rijksbestuurder, heeft later opdracht gegeven om het graf te verplaatsen naar de begraafplaats Mlangi, kaloerahan Nagasarèn, onder-district Gamping, district Godéan van het regentschap Bantoel, waar ook begraven ligt de grootmoeder van dien Rijksbestuurder nl. Njai Mas Adipati.

De vader van dien Rijksbestuurder, Radèn Toemenggoeng Danoekoesoema, werd, met het oog op de voorgenomen uit den weg ruiming van dien Rijksbestuurder, met een opdracht naar Patjitan gezonden en vond aldaar een

gewelddadig einde. Het graf van dezen regent werd later, eveneens op last van Sultan V, verplaatst naar Mlangi.

Na den dood van den tweeden Rijksbestuurder werd met het ambt van Rijksbestuurder belast zijn oom, nl. Radèn Toemenggoeng Sindoenegara. Hij droeg niet den naam Danoeredja, doch schreef zich Radèn Adipati Adipoerwa.

Nog geen jaar later moest hij echter aftreden, wijl de benoeming was geschied buiten overleg met de Regeering te Batavia. Hij werd wederom boepati najaka en zijn graf ligt te Gambiran, kaloerahan Waroengbata, onderdistrict en district Kota Gedé van het regentschap Bantoel.

De derde Rijksbestuurder (Radèn Adipatie Adipoerwa wordt niet medegemeld, wijl hij slechts de betrekking heeft waargenomen), tevoren Radèn Toemenggoeng Soemadipoera, regent van Djapan, thans Madjakerta, heeft gedurende 35 jaren onder zeer moeilijke omstandigheden gediend. Gedurende zijn bestuur vond tot niet minder dan vier maal een troonsbestijging plaats en brak de Java-oorlog uit.

Tenslotte werd hij, die steeds beschouwd was als een vreemde eend in den bijt, ofschoon zijn vader patih van den Kroonprins geweest was, door de N.I. Regeering ontslagen onder toekenning van een pensioen en van den titel en naam van Pangéran Aria Koesoema Joeda.

Hij vestigde zich daarna te Madjakerta, in de thans Pangéranan genaamde kampoeng en werd overeenkomstig zijn wensch later begraven in de perdikan désa Madjan, in de stad Toeloengagoeng.

De vierde Rijksbestuurder was een zoon van Radèn Adipati Danoeredja II, maar niet voortgesproten uit de Ratoe Anggèr, die bij het vernemen van den dood haars echtgenoots voor haar kinderen en kindskinderen de gelofte had afgelegd, dat ze nimmer het bezwaarlijke ambt zouden bekleeden ¹⁾.

¹⁾ Zie jaargang 1934, pag. 198 e.v.

Sultan H. B. V, die in een woeligen tijd op den troon kwam, wenschte dien troon hechter te maken door zijn ooms Pangéran Aria Joedanegara, voortgesproten uit de Ratoe Anggèr, te benoemen tot Chef van het ingestelde kabinet (Kori), Radèn Toemenggoeng Martanegara tot Commandant der pradjoerits en Radèn Toemenggoeng Gandakoesoema tot Rijksbestuurder.

Pangéran Aria Joedanegara, was Kolonel bij den Generalen Staf van het Nederlandsch-Indische legeren Adjutant in buitengewonen dienst van den Landvoogd, welke onderscheidingen te danken waren aan zijne diensten gedurende den Java-oorlog, voornamelijk in het belang van den toen nog jeugdigen Sultan H.B.V.

Radèn Toemenggoeng Martanegara had den rang van Luitenant-Kolonel bij het Nederlandsch-Indische leger.

Ook deze Rijksbestuurder heeft een niet gemakkelijken tijd meegemaakt, desniettemin gedurende 32 jaren lang onder de Sultans Hamengkoeboewana V, VI en VII gediend.

Wegens hoogen ouderdom heeft hij tenslotte ontslag gevraagd en ook gekregen onder toekenning van den titel en naam Pangéran Aria Djoeroe.

In opdracht van Sultan V heeft hij het graf van zijnen vader verplaatst van Banjoesoemoeroep naar Mlangi, waar ook hij begraven ligt.

De vijfde Rijksbestuurder was tevoren Commandant der pradjoerits met den titel en naam van Radèn Toemenggoeng Danoehadiningrat. Hij was een zoon van Pangéran Aria Adinegara en deze de jongste zoon van Sultan H. B. II.

Meer dan eens heeft hij zijn ontslag aangevraagd, waarvan Sultan Hamengkoeboewana VII echter niets wilde weten, want ten einde een regeling te kunnen vaststellen voor de begrafenis van een Rijksbestuurder wenschte de Vorst hem nog in functie te zien sterven.

Na 20 jaren lang het Sultanaat trouw te hebben gediend stierf de bejaarde

Rijksbestuurder en het toen uitgevaardigde ceremonieel werd dan ook bij zijn begrafenis toegepast. Op last van Sultan VII werd hij begraven in Imogiri nl. in het familie-graf van zijnen vader in de Kedaton Pakoe Boewanan.

De zesde Rijksbestuurder was van moederszijde een kleinzoon van Sultan Hamengkoeboewana IV en tevoren boepati najaka genaamd Radèn Toemenggoeng Tjakraningrat. Als jong ambtenaar genoot hij de gunst van den toen nog jeugdigen Sultan Hamengkoeboewana V, welke gunst ook de Sultans Hamengkoeboewana VI en VII hem niet onthielden.

Van Sultan Hamengkoeboewana VII had hij de vergunning gekregen voor zich zelven en zijn echtgenoot, een weduwe (bijvrouw) van Sultan H. B. V, een graf aan te leggen in de Kedaton Swargan.

Wegens hoogen ouderdom — bij het teekenen van stukken moest men hem tenslotte in verband met zijn gebrekkig gezichtsvermogen zeggen of zijn handteekening op de juiste plaats gesteld zou worden — heeft hij meer dan eens zijn ontslag aangevraagd, waarvan de Vorst echter niet wilde hooren. De ook reeds bejaarde Vorst zou gewaagd hebben van zijn voornemen te abdiceeren en daarna zijn intrek nemen in het in aanbouw zijnde lustverblijf Ambaroekma, alwaar zich dan ook metterwoon zouden vestigen des Vorsten jongere broeder Pangéran Adipati Mangkoeboemi en de Rijksbestuurder, die alsdan gepensionneerd zou worden. Dit denkbeeld zou geboren zijn uit de omstandigheid, dat zij drieën een en denzelfden leermeester hadden gehad.

Naar aanleiding van een van Regeeringswege gegeven hint heeft hij na een diensttijd van 11 jaren tenslotte toch het gevraagd ontslag gekregen. De Vorst verleende hem bij die gelegenheid den titel en naam van Pangéran Aria Tjakraningrat.

Waar hij niet als Rijksbestuurder gestorven is, werd de na diens dood door

de familieleden verzochte vergunning om het stoffelijk overschot van den gepensionneerden Rijksbestuurder op de vorstelijke begraafplaats Imogiri te mogen begraven, niet verleend. Indertijd was de vergunning tot den aanleg aldaar van een graf voor dien Rijksbestuurder en zijn echtgenoot, reeds verkregen, en deze laatste Radèn Ajoe Adipati Danoe-redja VI daar ook ter aarde besteld, als eerste echtgenoot van een Rijksbestuurder, die in opdracht van den Vorst met bijzondere eerbewijzen begraven werd.

Nu de overleden Rijksbestuurder derhalve niet naast zijn echtgenoot kon rusten, werd hij begraven te Kanggotan, kaloerahan Baléredja, onderdistrict Djedjeran, district Kota Gedé van het regentschap Bantoel, waar ook o.a. zijn vader Radèn Toemenggoeng Nitinegara rust.

De zevende Rijksbestuurder, tevoren geheeten Pangéran Aria Joedanegara III, was gehuwd met een volle zuster van den tegenwoordigen Sultan.

In de vorstelijke begraafplaats Imogiri, en wel in de Kedaton Pakoe Boewanan liggen zijn ouders Pangéran Aria Joedanegara II en Ratoe Anggèr, voorts zijn eerste vrouw Radèn Ajoe Joedanegara, een halfzuster van den tegenwoordigen Sultan. Zijn grootouders, nl. Pangéran Aria Joedanegara I en Radèn Ajoe Joedanegara, liggen daarentegen in de begraafplaats Mlangi, hierboven genoemd.

Waar bovendien wijlen Sultan H. B. VII hem als zoon geadopteerd had, was er in het familiegraf Joedanegaran op Imogiri reeds een plaats voor hem bestemd. De vereischte vergunning om het stoffelijk overschot van den zeventen Rijksbestuurder te gelegener tijd aldaar bij te zetten werd niet verleend.

De tien laatste jaren van zijn bestuur, die na het overlijden van Sultan H. B. VII, zijn niet de gemakkelijkste of mooiste geweest. Ook hij heeft de moeilijkheid van als stootblok te dienen ruimschoots ervaren.

Maandenlang aan het ziekbed gekluisterd, trachtte hij steeds plichtsgetrouw zijn taak te volbrengen, totdat de dood een einde bracht, dat — wie weet — een ongevraagd ontslag voorkwam. In dien tijd van economische depressie, had trouwens het Zelfbestuur een Rijksbestuurder met ongebroken lichaamskrachten ongetwijfeld ten zeerste nodig.

Hoe de zevende Rijksbestuurder zijn beste krachten heeft gegeven aan het Sultanaat, deden we in dit tijdschrift te aangewezener plaatse reeds uitkomen. Hoe hoog hij tot meerdere eer van den Kraton van Jogjakarta zijn ambt hield moge hier echter nog door een voorbeeld worden geïllustreerd.

Zekere officieele plechtigheid buiten het gebied van het Sultanaat, werd door den Gouverneur en zijn staf in groot ambtscostuum bijgewoond. Maar de Rijksbestuurder schitterde bij die gelegenheid door zijne afwezigheid, kwansuis om gezondheidsredenen. Zijn werkelijke beweegreden echter was, dat hij naar zijn oordeel het groot ambtscostuum zonder afbreuk te doen aan de hoogheid van de Kraton alleen in de Kraton, in de Gouverneurswoning en in de Astana van het Hoofd van het Pakoe Alamsche Huis dragen kon, maar niet elders. Deze zienswijze was voor de bestuursregenten aanleiding om ook maar weg te blijven Zij konden toch moeilijk verschijnen in een andere kleding dan de autoriteiten.

Zijn aanspraken om te zijner tijd in de vorstelijke begraafplaats Imogiri de eeuwige rust te mogen vinden niet erkend wordende, moest er omgekeken worden naar een andere rustplaats.

De keuze viel op de kaloerahan Wanatjatoer, onderdistrict Dèpok, district Kalasan van het regentschap Jogjakarta, op een afstand van 6 K.M. van de hoofdplaats verwijderd, behoorende tot het voormalige ambtstveld van zijn grootva-

der Pangéran Aria Joedanegara I. Daar bezat deze Pangéran een lustverblijf en in de onmiddellijke nabijheid daarvan had de zevende Rijksbestuurder een kleinen heuvel doen opwerpen, omringd door een vijver. Op dien heuvel stond vroeger een klein huis, waar Pangéran Aria Joedanegara I zich placht af te zonderen naar zijn religieuze gevoelens.

Lustverblijf en bidhuisje zijn sinds lang afgebroken, maar de oude moskee doet nog steeds dienst als zoodanig. Op de plek, waar eens het bidhuisje van zijn grootvader had gestaan, daar wenschte de Rijksbestuurder nu de eeuwige rust te genieten. Op het heuveltje stonden tot voor kort tjendana-boomen (santalum), indertijd door Pangéran Aria Joedanegara I geplant, en zoo wilde hij aan deze rustplaats den naam van Tjendanasari zien toegekend. ¹⁾

Den wensch van den overledene hebben de nagelaten betrekkingen geëerbiedigd en onder groote belangstelling, zoowel van Europeesche als van Javaansche zijde — ook de Zelfbestuurders van Soerakarta deden van hunne belangstelling blijken — werd het stoffelijk overschot aldaar aan de aarde toevertrouwd. Overal langs den weg, dien de lange stoet volgde, stond het volk om getuige te zijn van de uitvaart.

Volgens de bestaande regeling ²⁾, moet het stoffelijk overschot van een Rijksbestuurder begeleid worden door:

1 boepati najaka, hoofdregent;

2 boepati's anom, regent;

10 panèwoe's en mantri's van een golongan, departement;

192 pradjoerits, dat zijn 4 „vlaggen”, waaronder worden verstaan

4 afdeelingen pradjoerits, met wapens, onder bevel van 2 boepati's anom, kapiteins;

5 panèwoe's en mantri's van de golongan Pangoelon, d.w.z. geestelijken;
2 boepati's anom;

20 panèwoe's en mantri's van de golongan Kapatihan;

27 manschappen van de lijfwacht van den Rijksbestuurder genaamd Boegis en voorts

7 panèwoe's en mantri's en

80 dragers

van de golongan Gladag, arbeiders.

Met uitzondering van de ambtenaren van de golongan Kapatihan, die allen, derhalve veel meer dan het voorgeschreven aantal, in den stoet meedingen en de pradjoerits behorende tot de lijfwacht van den Rijksbestuurder, bleef het voorgeschreven eeregeleide achterwege.

De weduwe, Ratoe Ajoe, heeft op den heuvel, waar haar echtgenoot begraven ligt, door het, sedert geliquideerde, bouwkundig bureau Sitsen en Louzada een praalgraf laten oprichten, hetwelk niet lang geleden is afgeleverd.

Aan de Noordzijde bevindt zich het graf van den zevenden Rijksbestuurder en ernaast, ten Westen ervan, is het graf, bestemd voor zijn echtgenote, Ratoe Ajoe.

Aan de Zuidzijde zijn er in totaal 8 graven aangelegd voor de naaste bloedverwanten, o.a. zusters van Pangéran Aria Adipati Danoeredja VII, die te harer tijd wel evenmin de eeuwige rust zullen mogen vinden in het familiegraf op Imogiri.

Wijlen Pangéran Aria Adipati Danoeredja heeft indertijd eens een bezoek gebracht aan de vermoedelijke begraafplaats van Soenan Bonang in Lasem en diens op een heuveltje gelegen meditatiplaats. Tegen de Ratoe Ajoe heeft hij daarna den wensch uitgesproken ook op een heuveltje begraven te worden en

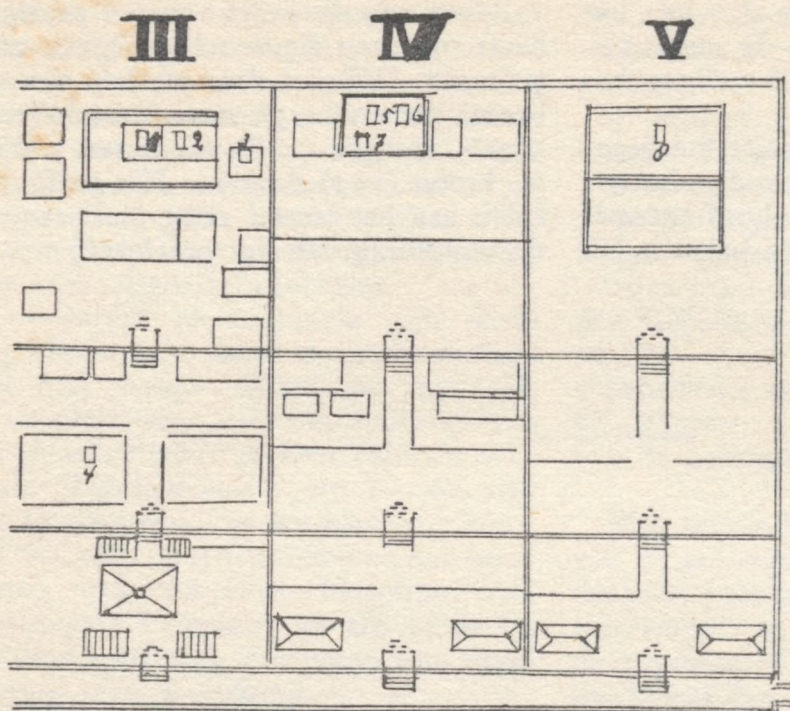
¹⁾ Men vindt deze plek door den grooten weg te volgen, die van de Societeit De Vereeniging recht naar het Oosten loopt. Nog geen halven K.M. na het passeeren van de brug over de kali Gadjahowong, bereikt men den viersprong van Gedong Koenig, waar de weg het karakter van een landweg aanneemt, Circa 950 M. verder vindt men dan aan de linker-, de noordzijde; den toegangsweg tot Tjendanasari, die 150 M. lang is.

²⁾ Als bijlage III hierachter opgenomen.

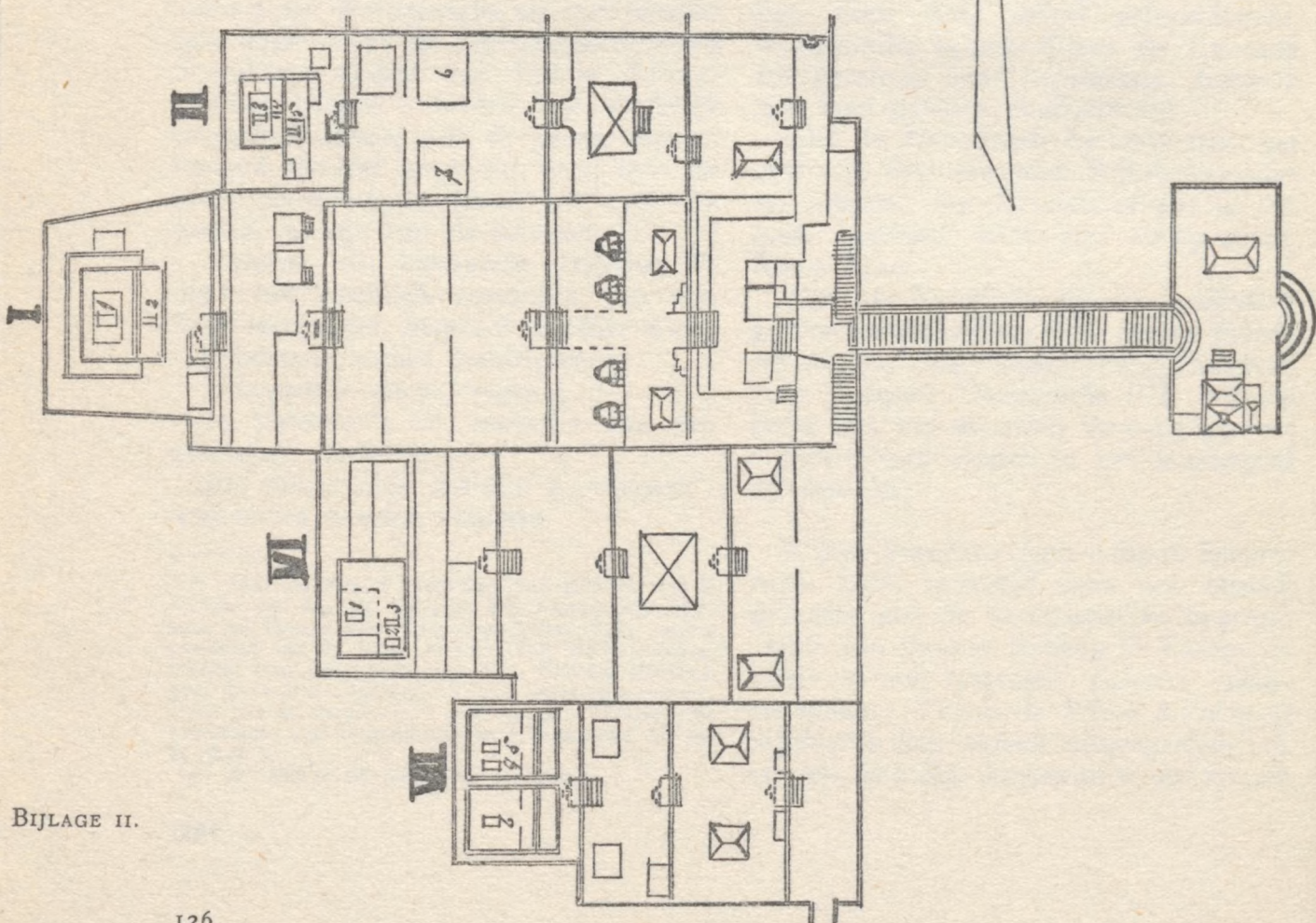
onder een dak, gelijk aan dat van het gebouw, waarbinnen zich de meditatieplaats van dien Islamverkondiger bevindt.

Aan de hand van de verstrekte gegevens nu heeft het bouwkundig bureau Sitsen en Louzada een praalgraf ontworpen en ook gebouwd, welke bouw in het jaar 1865 A. S. is voltooid.

Boven aan de poort van het praalgraf heeft men een figurenchronogram aangebracht. Wij zien daar een kop van een boeta, demon (= 5), twee parende (= 6) naga's, slangen (= 8), welke een makoe-ta, kroon (= 1) dragen. Het geeft derhalve aan het jaartal 1865, het jaar van de voltooiing van het praalgraf.

BIJLAGE I
Situatie vorstelijke
begraafplaats Imogiri.

BIJLAGE II.

Legenda Bijlage I.

Kedaton I en II.

1. Sultan Agoeng.
2. Soesoehoenan Mangkoerat Agoeng.
3. P. B. I.
4. Soesoehoenan Praboe Mangkoerat.
5. P. B. II.
6. R. B. V. en echtgenoot in het familiegraf Ngadinagaran.
7. Familiegraf Joedanagaran

Kedaton III, IV en V.

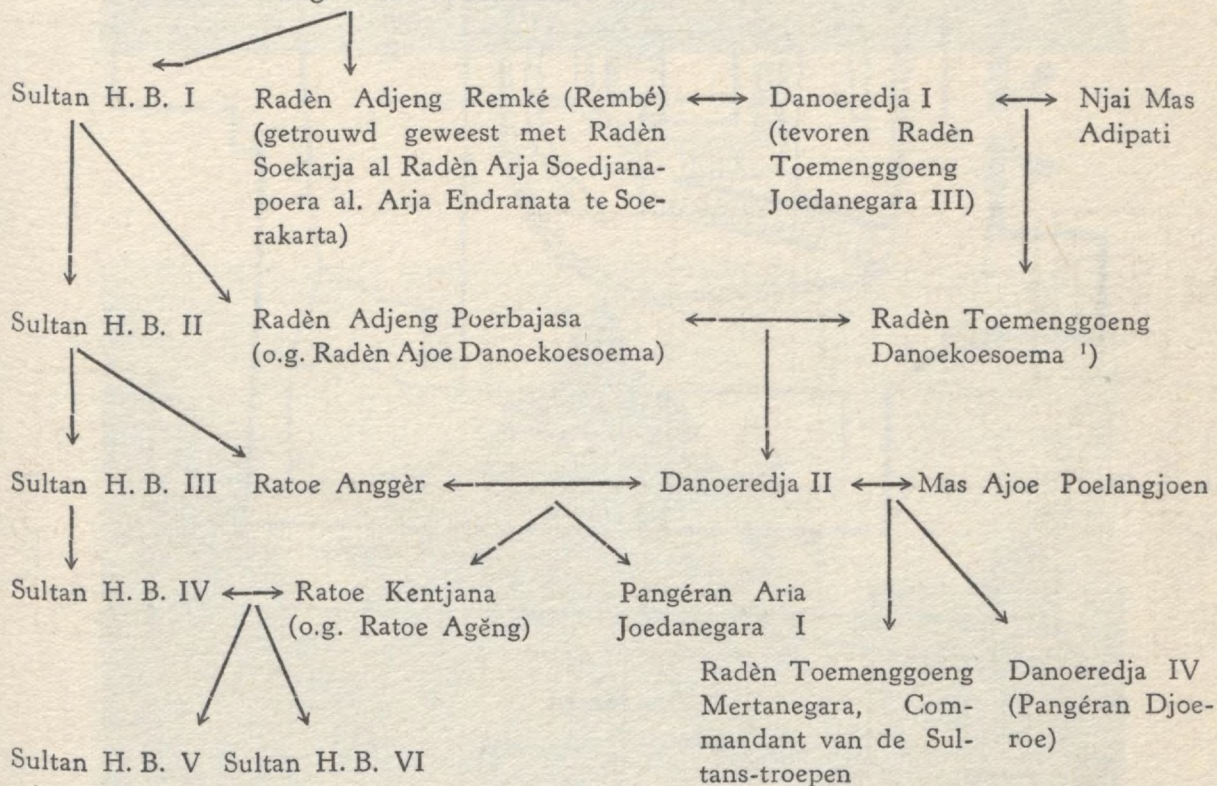
1. H. B. I.
2. H. B. III.
3. R. B. I.
4. Radèn Ajoe Adipati Danoeredja VI.
5. H. B. IV.
6. H. B. V.
7. H. B. VI.
8. H. B. VII.

Kedaton VI en VII.

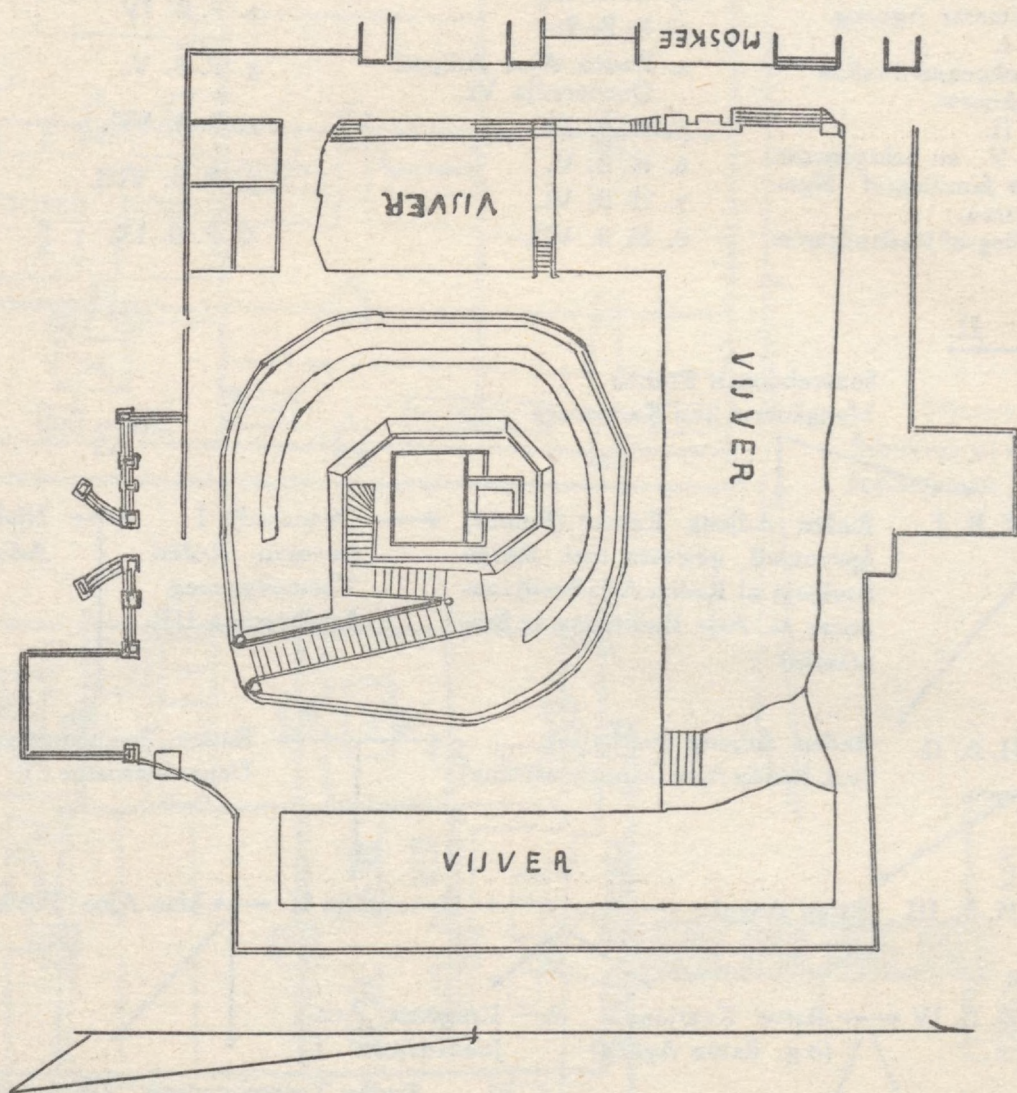
1. P. B. III.
2. P. B. IV.
3. P. B. V.
4. P. B. VII.
5. P. B. VIII.
6. P. B. IX.

Bijlage II.

Soesoehoenan Praboe
Mangkoerat van Kartasoera

¹⁾ Radèn Toemenggoeng Danoekoesoema is in bijlage III van het artikel van de hand van Dr. Th. Pigeaud voorkomende op pagina 127 e.v. in Djâwâ XI, No. 4 abusievelijk opgenomen als zoon van Danoeredja I, voortgesproten uit Radèn Adjeng Remké. (Voornoemde bijlage III is opgenomen in Djâwâ XII, No. 1, p. 36 — Red. Djâwâ).

BIJLAGE III
Praalgraf Tjendanasari.

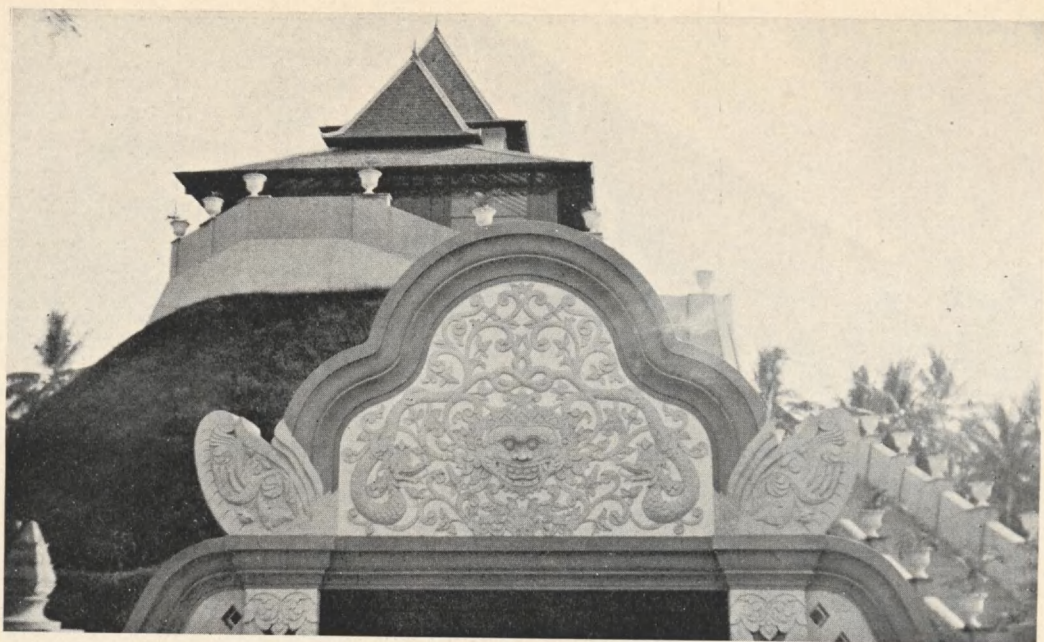
Schaal 1 : 800

1. Meditatieplaats van Soenan Bonang.

2. Praelgraf Tjendanasari.

3. Gevel van de poort met het figurenchronogram.

4. Omgeving van het praalgraf Tjendanasari.

Het eeregeleide bij begrafenissen.

Volgnummer	Het stoffelijk overschot van	Ambtenaren	Najaka (Hoofd-regenten)	Boepati anom (Regenten)	Panè-woe's en mantri's	Pradjoerits (Sultans-troepen) ¹⁾	Dra-gers	Toelich-tingen
1	Kroonprins	Djawilebet ²⁾ Pradjoerit Pangoelon Kapatihan Gladag Kadipatèn	2 1 1	5 6 1	40 10 22 126 ³⁾	418 7 27 56	150	
2	Rijksgroote met een gouden song-song	Djawilebet Pradjoerit Pangoelon Kapatihan Gladag	2 	4 2 	12 10 22	192 4 27	150	
3	Pangéran met den rang van loerah	Djawilebet Pradjoerit Pangoelon Kapatihan Gladag	1 	2 2 	10 5 7	192 4 27	100	
4	Een vorstentelg met een song-song, boven en beneden goud, in het midden geel, zigzagsgewijze, en voorts de oudste vorstentelg voortgesproten uit een bijvrouw	Djawilebet Pradjoerit Pangoelon Kapatihan Gladag	1 	2 2 	10 5 7	192 4 27	90	
5	Een vorstentelg met een song-song, boven en beneden goud, in het midden wit, zigzagsgewijze.	Djawilebet Pradjoerit Pangoelon Kapatihan Gladag	1 	2 1 	10 5 4	96 2 27	80	

Volnummer	Het stoffelijk overschot van	Ambtenaren	Najaka (Hoofd- regen- ten)	Boepati anom (Regen- ten)	Panè- woe's en mantri's	Pradjoerits (Sultans- troepen) '1)	Dra- gers	Toelich- tingen
6	Telgen van den Kroonprins, voort- gesproten uit de ge- malin	Djawilebet Pradjoerit Pangoelon Kapatihan Gladag Kadipaten		2 1	10 5 4 12	96 2 27 42	80	
7	Telgen van den Kroonprins, voort- gesproten uit een bijvrouw	Djawilebet Pradjoerit Pangoelon Kapatihan Kadipaten Gladag		2 1	10 5 4	48 1 27 24	80	
8	Geadopteerde tel- gen van den Vorst	Djawilebet Pradjoerit Pangoelon Kapatihan Gladag		2 1	10 5 4	48 1 27	80	
9	Geadopteerde tel- gen van den Kroon- prins	Djawilebet Kadipaten Pangoelon Kapatihan Gladag		2 1	10 5 4	48 1 27	80	
10	Telgen van den 2den graad van den re- geerenden Vorst	Djawilebet Pangoelon Kapatihan Gladag		2	10 5 4	27	60	
11	Telgen van den 3den en 4den graad van den regeerenden Vorst	Djawilebet Kapatihan Pangoelon Gladag			10 5 4	27	60	
12	Telgen van den 2den graad van overleden Vorsten, maar in de Kraton overleden	Djawilebet Pangoelon Kapatihan Gladag		2	10 5 4	27	60	

Volnummer	Het stoffelijk overschot van	Ambtenaren	Najaka (Hoofd- regen- ten)	Boepati anom (Regen- ten)	Panè- woe's en mantri's	Pradjoerits (Sultans- troepen) 1)	Dra- gers	Toelich- tingen
13	Gemalin van den Kroonprins, moeder van den Vorst	Djawilebet Pradjoerit Pangoelon Kapatihan Gladag	1	2 2	10 5 11	192 4 27	120	
14	Bijvrouw van den Vorst	Djawilebet Pangoelon Kapatihan Gladag Kadipatèn		2	10 5 4	27 42	60	
15	Bijvrouw van den Kroonprins	Djawilebet Gladag Pangoelon Kapatihan Kadipatèn		2	10 4 5 12	27 42	60	
16	Echtgenoot van een Pangéran, vorsten- zoon	Djawilebet Pangoelon Kapatihan Gladag		2	10 5 4	27	60	
17	Bijvrouw van een Pangéran, een zoon van den regeerenden Vorst	Djawilebet Pangoelon Kapatihan Gladag			19 5 4	27	60	
18	Echtgenoot van den Rijksbestuurder	Kapatihan Gladag		1	10 4	27	60	
19	Weduwe van een vorstenzoon	Djawilebet Gladag Kapatihan		2	10 4	27	60	Indien begraven op een begraaf- plaats onder be- heer van een amb- tenaar
20	Weduwe van een Pangéran (geen vor- stenzoon)	Gladag			4		60	

Volgnummer	Het stoffelijk overschot van	Ambtenaren	Najaka (Hoofd- regen- ten)	Boepati anom (Regen- ten)	Panè- woe's en mantri's	Pradjoerits (Sultans- troepen) ¹⁾	Dra- gers	Toelich- tingen
21	Rijksbestuurder	Djawilebet Pradjoerit Pangoelon Kapatihan Glaḍag	I	2 2 2	10 5 20 7	192 4 27	80	
22	Commandant der Sultans-troepen	Djawilebet Pangoelon Kapatihan Glaḍag Pradjoerit	I	2 I	10 5 4	27 96	60	
23	Hoofdregent	Djawilebet Pangoelon Kapatihan Glaḍag	I	2	10 5 4	27	60	
24	Regent, vorstenschoonzoon	Djawilebet Pangoelon Kapatihan Glaḍah		2	10 5 4	27	60	

¹⁾ De Sultanstroepen bestaan uit afdeelingen met een eigen standaard, vlag (gendéra).

Gemakshalve is onder het voorgeschreven aantal pradjoerits voor het geleide hier nog vermeld het aantal „vlaggen”.

²⁾ Bij toerbeurt wordt aangewezen welke Hoofdregent dienst zal hebben. Er zijn 4 Hoofdregenten van den buitendienst (djawi) en 4 Hoofdregenten van den binnendienst (lebet) d.i. buiten en binnen de Kraton.

³⁾ De Kadipatèn vormt op zich zelf een golongan, aan het hoofd waarvan staat de Boepati-patih van den Kroonprins.

Bij de begrafenis van den Vorst gaan alle pradjoerits, ook de lijfwacht Mantridjero, dus 8 gendéra's, mede.

Bij wijze van gunst kan van deze regeling worden afgeweken en anderen dan vermeld in deze regeling een eeregeleide worden toegekend.

DE BESARAN TER REGENTSCHAPS- HOOFDPLAATS DEMAK

door

R. SOEDJANA TIRTA KOESOEMA.

Ontzie niemand zoo zeer als U zelve.

In U woont de rechter, die niet bedriegt en aan wiens stem méér gelegen is dan aan de goedkeuring der gansche wereld.

Marcus Aurelius.

De bedevaart naar de Ka'ba, Arab. haddj. is volgens de wet de vijfde grondslag van den Islam. Elke moslim is verplicht eens in zijn leven, indien daartoe in staat, een bedevaart naar Mekka te doen, welk voorschrift niet alleen voor mannen, doch ook voor vrouwen geldt.

De Qoer-ân zegt in hoofdstuk III, in vers 95 en 96:

(95.) Waarlijk, het eerste huis voor de menschen bestemd, is dat te Bekka, gezegend en een leiding voor de volkeren ¹⁾).

(96.) Daarin zijn duidelijke teekenen, de standplaats van Abraham, en wie die binnentreedt, zal veilig zijn, een bedevaart naar het Huis is bindend voor de menschen, om wille van Allâh (voor) een ieder die de reis daarheen kan ondernemen ²⁾ en wie niet gelooft, dan waarlijk, Allâh is Zichzelf genoeg, boven eenige behoefte aan de werelden verheven.

Het „grootte feest” — en zulks in tegenstelling tot het „kleine feest” op den 1sten Sawal, het feest na het verbreken van het vasten — wordt gevierd

in Mekka, om welke reden ook gesproken wordt van het Mekkaansche feest met zijn veelvuldige, grootendeels zonderlinge plechtigheden, zijn omgangen om den Tempel, zijn religieuze wandelingen, zijn bezoeken aan verschillende heilige plaatsen, zijn eindelooze in staande houding aan te hooren preek, zijn steenigen van den duivel, zijn offers en offermalen, valt in de 12e. maand van het jaar, n.l. dzoel-hiddjah, door de Javanen uitgesproken doelkidjah, welke maand om haar bijzonder gewicht voor het godsdienstig leven ook de groote maand, sasi besar, wordt genoemd.

De groote dag van het feest is de tiende, de dag van het offer.

Elke moslim is verplicht eens in zijn leven, indien daartoe in staat, de bedevaart naar de Ka'ba te Mekka te doen. „Indien daartoe in staat”, slaat voornamelijk op de middelen, benoodigd voor die overzeesche reis, en de economische omstandigheden van de bevolking in aanmerking nemende zullen slechts enkelen naar Mekka kunnen gaan. Moet de vijfde grondslag van den Islam dan een doode letter zijn? Moet de tijd van de haddj hier dan geheel ongemerkt voorbijgaan, terwijl daar in het land van den Profeet die dagen in eene vrome en blijde stemming worden doorgebracht?

De beantwoording van deze vraag heeft de gedachten van menigeen bezig

¹⁾ Bekka is een andere naam van de stad Mekka. Er wordt hier verteld, dat de Ka'ba het eerste Huis voor de aanbidding van het Opperwezen op aarde is. Daarom wordt het gemaakt tot de qibla d. i. de richting, waarin men zijn gezicht bij het bidden wendt, van den Wereld-Profeet, die de laatste der profeten was.

²⁾ De drie teekens zijn in waarheid zoovele profetieën. De standplaats van Abraham was reeds tot Moslim-centrum verklaard, waaruit de leer der Goddelijke Eenheid aan de geheele wereld verkondigd zou worden. Het tweede teeken is haar veiligheid d.w.z. zij zal veilig zijn voor de plannen van haar vijanden. De derde profetie is dat zij voor eeuwig een bedevaartplaats zal zijn.

gehouden en het oeroud gebruik bij de bevolking om eens in het jaar de graven van de haar heilige personen een bezoek te brengen heeft hier de oplossing gegeven.

Om financieele redenen kunnen wij niet naar Mekka gaan, welaan dan gaan wij naar Demak om de eerste moskee, en de graven van de eerste Islamitische vorsten en van den apostel Soenan Kalidjaga een bezoek te brengen. Volgens de vox populi staat een reisje naar Demak 7 maal ook gelijk aan de bedevaart naar Mekka.

Gedurende 10 dagen, van den 1sten tot en met den roden van de maand Besar komt de bevolking van heinde en ver naar Demak om in de heilige moskee onvermoeid de Qoer-ân, te reciteeren, te offeren bij de graven van de Sultans van Demak en bij het graf van één der eerste Islamverkondigers n. l. Soenan Kalidjaga in de desa Kadi-langoe. 's Avonds slaapt zij òf in de moskee, òf bij de deuren van de woningen in de nabij gelegen Chineesche kamp en desnoods ergens op de Aloon-aloon onder den blooten hemel.

Om deze reden wordt er dan op die Aloon-aloon een kermis gehouden, waar de bevolking zich ook kan vermaken. Men vindt daar draaimolens, zweefmolens, schommels, voorts vertooningen van de bioscoop, van Javaansche spelen als wajang-orang, ketoprak etc. etc., terwijl de noodige restaurants uiteraard niet ontbreken, wijl die vrome lieden van vermoeidheid wel honger en dorst zullen krijgen. Winkeliers richten daar hun stands op, aangezien zich onder het publiek toch kooplustigen zullen bevinden, die thuis gebleven verwanten met één en ander wenschen te verrassen. Voorts kan men in de tenten, vroeger met hazardspelen, doch in den laatsten tijd alleen behendigheids spelen zijn geluk beproeven.

Volgens eene aantekening van den pangoeloe, overgenomen van zijn ambts-

voorgangers, moet de moskee te Demak opgericht zijn den 9e van de maand Doelkaidah 1428 A.S.

De eerste restauratie heeft plaats gevonden in de maand Djoemadilakir van het jaar 1769 A.S. of 1841 A.D., door wien, althans op wiens bevel, is niet genoteerd.

Op last van den toenmaligen Regent van Demak, Raden Toemenggoeng Aria Sasrahadiwidjaja heeft de 2e restauratie plaats gevonden, waarmede een aanvang is gemaakt op Woensdag kliwon, den 27sten van de maand Djoemadilawal van het jaar 1855 of 24 December 1924. Zoowel van het Javaansche als van het Christelijke jaartal heeft men een chronogram gemaakt n.l. Obahing karsa ngesti Goesti en Soetjining panggawe gapoeraning karahajon. Hiervan is eene aantekening gemaakt boven de deur van de soerambi.

De moskee zou zijn opgericht door de apostelen Soenan Bonang, Soenan Koedoes, Soenan Giri en Soenan Kalidjaga. Voor de vier hoofdstijlen zou Soenan Kalidjaga op verzoek van de 3 andere apostelen een boomstam uit het oerwoud ergens in het Zuiden hebben gehaald en dien met den stroom in de kali Toentang, welke tot een paar decennia geleden ook langs de Aloon-aloon stroomde, laten afdrijven tot de desa Bintara.

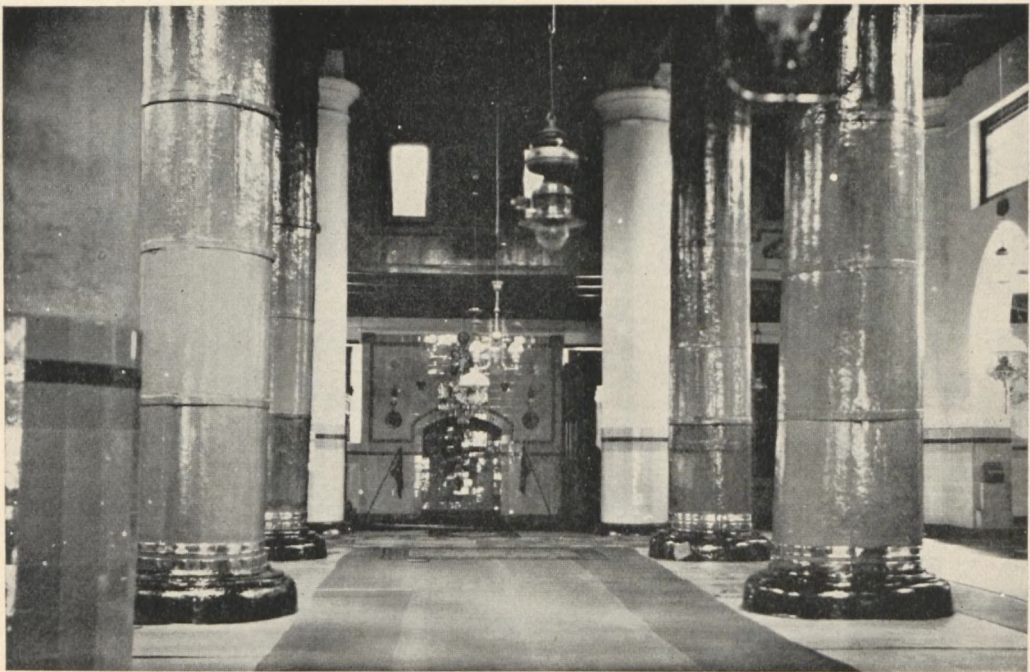
Van dien boomstam hebben Soenan Bonang, Soenan Koedoes en Soenan Giri slechts drie hoofdstijlen gekapt en daarmede gereed zijnde hebben zij Soenan Kalidjaga voor een fait accompli gesteld. De moskee moest op dien dag opgericht worden en er ontbrak nog één hoofdstijl, waarvoor immers Soenan Kalidjaga zou zorgen.

Ten einde raad heeft Soenan Kalidjaga nu van de spaanders, afval van de door de 3 andere apostelen bekapte hoofdstijlen, maar één hoofdstijl gemaakt.

De Noord-West, Zuid-West en Zuid-Oost hoofdstijl zijn opgericht door resp.

1. De moskee van Demak.

2. De vier hoofdstijlen van de moskee.

Soenan Koedoes, Soenan Bonang en Soenan Giri, terwijl de Noord-Oost hoofdstijl van spaanders gemaakt, opgericht is door Soenan Kalidjaga.

Ook het graf van den Sultan van Demak n.l. den 3^{den}, is tweemaal gerestaureerd; de eerste maal tijdens het bestuur van den toenmaligen Regent Panggeran Aria Tjandranagara, aangevangen op Zondag-kliwon en beëindigd op Donderdag-legi, den 24sten van de maand Sawal van het jaar Bé 1784.

De 2de restauratie heeft plaats gevonden tijdens het bestuur van den Regent Raden Toemenggoeng Aria Sasrahadiwidjaja, waarmede begonnen is op Woensdag-wage, den 10^{den} van de maand Moecharam van het jaar Wawoe 1857 of 21 Juli 1926. Zoowel van het Javaansche als van het Christelijke jaartal heeft men een chronogram gemaakt n.l. Pandita misik ngesti ardja, en Asri katon gapoeraning kamoeljan.

Voor al den 10^{den} van de maand Besar is het in de desa Kadilangoe heel druk, omdat alsdan een ritueel plaats vindt en men dan niet mag mankeeren om niet gespeend te zijn van de magische kracht, die van het graf van Soenan Kalidjaga c.a. uitgaat.

Op dien dag begeeft het „geestelijk hoofd” van de desa Kadilangoe zich naar het graf van Soenan Kalidjaga.

Vergezeld van een paar helpers, die de deur openen en den vloer aanvegen, treedt hij het grafhuis binnen om een baadje van den heilige in te oliën met santalolie.

Het baadje, Antrakoesoema geheeten, bevindt zich in een houten kist op een balk boven het eigenlijke graf. Het geestelijk hoofd neemt nu het baadje niet uit de kist om het in te oliën, maar hij neemt een scheutje olie in de palmen van de hand en smeert daarmede het baadje, dat hij niet eens ziet, in.

Een groote menschenmassa bevindt zich dan om en nabij het grafhuis om op te vangen de magische kracht, die ook het heilige baadje verspreidt.

Bij het grafhuis staat ook een aarden pot met water, dat zonder ophouden bijgevuld wordt met niet bepaald helder water. Elke grafbezoeker moet nu niet alleen zijn gezicht wasschen met dat water, maar ook een teugje daarvan drinken en voorts in een aarden pot een kleine hoeveelheid naar huis medenemen om thuis gebleven verwanten ook dien zegen deelachtig te maken.

Wie is nu Soenan Kalidjaga, wiens graf elk jaar door duizenden en duizenden wordt bezocht.

Een afstammeling van Aria Tedja, den Soesoehoenan van Toeban, was ook een zekere Djaka Said.

Volgens de overlevering was Djaka Said nu een zwager van den Soesoehoenan van Ngampel en kwam in de tweede helft der 15e eeuw in het Semarangsche.

Djaka Said was den eersten Sultan van Demak, Raden Patah behulpzaam geweest bij den bouw van de groote moskee te Demak en deze beloonde hem met een stuk woesten grond Kadilangoe geheeten. Deze grond werd hem en zijn nakomelingen ten eeuwige dage geschonken.

De grond werd ontgonnen en spoedig verzezen aldaar een aantal desa's. Langzamerhand verwierf Djaka Said door zijn geleerdheid en beleid grooten invloed en nam hij den titel en naam aan van Soesoehoenan Kalidjaga.

Hij behoorde tot de vorsten, die onder leiding van Raden Patah, het Rijk Madjapahit ten val brachten. Djaka Said overleed omstreeks het jaar 1500 en werd op zijn landgoed Kadilangoe begraven.

Soesoehoenan Kalidjaga werd opgevolgd door zijn oudsten zoon met den titel van Panembahan, deze weder opgevolgd door zijn oudsten zoon en zoo vervolgens nog 4 geslachten lang. De oudste zoon van den 6den Panembahan van Kadilangoe volgde zijn vader eveneens op, maar met den titel en naam van Panembahan Widjil. De zoon van dezen laatsten Panembahan nam bij zijn

optreden den titel aan van Pangeran en noemde zich Pangeran Widjil, welke titel door het Hoofd van het geslacht is gevoerd tot het jaar 1880.

Later heeft de Regeering de toekenning van den titel van Pangeran aan zich voorbehouden en het tegenwoordig geestelijk hoofd der desa Kadilangoe voert slechts den titel van Raden.

Een reisje naar Demak 7 maal kan uiteraard niet gelijk gesteld worden met een bedevaart naar Mekka, maar het geweten vindt daarin eene bevrediging en t.g.t. zal men het moede hoofd rustig en tevreden neerleggen.

OPGAVE

van de Regenten van Demak.

1. Toemenggoeng Wiranagara.
2. Toemenggoeng Mertanagara.
3. Toemenggoeng Kjahi Batang.
4. Toemenggoeng Joedanagara.
5. Toemenggoeng Kjahi Gembong.
6. Toemenggoeng Sidalarem.
7. Toemenggoeng Mangkoepradja.
8. Toemenggoeng Adipati Pati.
9. Toemenggoeng Soemadiningrat.
10. Toemenggoeng Kjahi Bagor.
11. Toemenggoeng Kjahi Kaliwoengoe.
12. Toemenggoeng Hadinagara.
13. Toemenggoeng Wirjahadinagara,
(Randoe).
14. Pangeran Aria Tjandranagara.
15. Raden Mas Adipati Aria
Poerbaningrat.
16. Pangeran Adiningrat.
17. Raden Toemenggoeng Aria
Tjakraamidjaja.
18. Raden Adipati Aria Sasrahadiwidjaja.
19. Raden Adipati Aria Iskandar
Tirtakoesoema.

OPGAVE van degenen, die in Demak begraven liggen.

1. Sultan van Demak I,
Raden Abdoelpatah.
2. Sultan van Demak II,
Pangeran Sabranglor.
3. Gemalin van den I^{en} Sultan.
4. Njahi Ageng Tjempa.
5. Njahi Ageng Manjoera.
6. Pangeran Mekah.
7. Diens echtgenoote.
8. Pangeran Alibasah.
9. Kjahi Ageng Tjempa.
10. Gemalin van Soenan Ngoedoeng.
11. Soenan Ngoedoeng.
12. Ratoe Ngamarta Darmakoesoema.
13. Pangeran Adipati Teroeng
(Raden Koesèn).
14. Kjahi Ageng Ketoe.
15. Diens echtgenoote.
16. Maholana.

In het grafhuis liggen begraven.

1. Sultan van Demak III, Raden
Trenggana.
2. Gemalin van den III^{en} Sultan.
3. Soenan Prawata, (Raden Prawata).
4. Pangeran Ketip.
5. Njahi Ageng Pinatih.
6. Njahi Ageng Wasi.
7. Diens echtgenoote.
8. Kjahi Ageng Wanapala
(Patih Mangkoerat).
9. Kjahi Ageng Wanasalam
(Patih Wanasalam).
10. Toemenggoeng Tapasiring.
11. Pangeran Soeroeh.

DE KLEINE NIJVERHEID IN INHEEMSCHE SFEER EN HARE EXPANSIEMOGELIJKHEDEN OP JAVA.

(Overzicht verstrekt op het in Mei 1937 gehouden congres van landbouw- en nijverheidsconsulenten door het Hoofd van de Afdeling Nijverheid van het Departement van Economische Zaken: P. H. W. Sitsen).

§ 1. Aanduiding.

Ten einde inzicht te geven in den onderwerpelijken tak van nijverheid moet noodzakelijk een nadere aanduiding van het te bespreken object voorop worden gesteld. Hierbij zal ik niet verder in details treden dan voor mijn betoog noodzakelijk is.

Ik wil beginnen met de aandacht te vestigen op het vaak miskende feit, dat de bij het proces betrokkenen, geenszins een homogene massa vormen, doch dat een splitsing van die massa in twee groote groepen moet worden gemaakt. Deze twee groepen zijn:

a. De groote massa arbeiders met een specifieke Oostersche oriëntering, overwegend levend in het dessa-verband, voor wie de beschikking over tijd naar eigen inzicht een groote waarde heeft; ¹⁾

b. De van oudsher bestaande kleine groep — deze is niet door het Westen geïmporteerd, zooals velen meenen, doch bestond reeds in den bloeitijd van Modjopait — van kapitalistisch denkende inheemschen, die vaak met verrassend economisch inzicht, de groote massa van de eerste groep voor haar doel weet te gebruiken.

De geheele Oostersch georiënteerde industrie, in het aldus gekarakteriseerde wereldje ontstaan, heeft naast veel overeenkomst in haar opzet, kenmerkende verschillen met den groei in het eerste

¹⁾ Wanneer men zich indenkt, dat door deze categorie „vrije tijd” als een begeerd goed wordt beschouwd, dan komt de alom gehoorde meening, dat het den inlander mangelt aan „economisch inzicht”, in een geheel ander licht te staan.

stadium van vele onzer Westersche industrieën.

Zooals bekend is, heeft bijna overal ter wereld de industrialisatie ingezet door aan te knopen aan huisvlijt, waarin artikelen werden vervaardigd voor eigen gebruik. Hieruit splitste zich de vrije ambachtsman, die zich weldra organiseerde in gilden en later overkapt werd door den opkooper, terwijl hieruit de niet gemechaniseerde fabriek ontstond, waaruit weer de gemechaniseerde industrie zich heeft ontwikkeld.

Wanneer men de ontwikkelingsgang bijv. van de Nederlandsche textiel (Twente) nagaat, dan zijn volgende productiestadia, uiteraard in grove lijnen geschetst, te onderscheiden:

1. Huisvlijt. De boeren met zonen en dochters spinnen en weven voor eigen gebruik.

2. Uit verkoop van geweven producten op de markten wordt een toeslag verkregen op het inkomen.

3. De opkooper — waaraan in het economisch jargon de Duitsche naam van „Verleger” en de algemeene term voor het gevolgde systeem van „Verlag” is gegeven — nam weldra de functie van distributeur ter hand, waardoor een wijdere kring van consumenten kon worden bereikt.

4. De zaken van dezen „Verleger” bloeiden. Daarbij ontstond een uitsplitsing uit de huisvlijt van den individueelen wever, die meer kon verdienen met weven, dan met landarbeid. Het productievolume werd daardoor aanzienlijk uitgebreid. De marktafzet bood tevens grootere mogelijkheden.

5. Dan doet ondernemer zijn intrede. Hij groepeerde de individuele nijveren met hun niet mechanisch gedreven weef-toestellen in groote werkplaatsen, waar-door economische voordeelen worden verkregen:

productieregeling, productieverdeeling, productieopvoering per getouw, goedkoopere verkrijging van grondstoffen, gelijkvormigheid van product, enz. Hiermede was de „manufactuur” geboren.

6. Uit deze vijfde étappe groeide, door invoering van stoommachine en motor, het machinale bedrijf, dat door tal van technische verbeteringen en concentraties uitgroeide tot het moderne automatische seriebedrijf.

Ook de nijverheid in inheemsche sfeer heeft sinds eeuwen de eerste étappen van een gelijksoortigen ontwikkelingsgang doorgemaakt. De grondvorm — de huisvlijt — is echter veel standvaster gebleven dan in Twente. Nog steeds heeft deze vlijt een belangrijke positie. Van oudsher is echter ook een „bakoelsysteem” gegroeid, dat in vele opzichten overeenkomt met de voor Twente geschetste „Verlag”. Dit systeem is gevormd door de kapitalistisch denkende groep in den aanvang gesignaleerd. Een kenmerkend en voor de geheele ontwikkeling van dezen nijverheidsvorm zeer belangrijke verschil, is gelegen in het feit, dat de bakoel — en dit getuigt van een scherp inzicht — tracht een bepaalde technische productiecomponent in eigen handen te houden, zoodat de arbeider in sterkere mate, dan bij de Westersche „Verlag” mogelijk is, aan den bakoel wordt gebonden. Dit systeem, dat ongetwijfeld een psychische samenhang heeft met de sambatan-idee en tevens een versterking van de bakoelpositie, vergeleken met den „Verleger” beteekent, levert rijke belooningen voor zijn prestaties, terwijl de verdere industriele ontwikkeling, die naar de „manufactuur” voert, daardoor werd afgeremd. In dit

opzicht heeft de bakoel zich beter verdedigd tegen de „manufactuur”, dan de Twentsche „Verleger” zulks tegen de voorzaten van onze huidige Twentsche industrieelen heeft gedaan.

Toch is in de laatste decennia — en dit is m. i. wél een Westersche beïnvloeding, hoewel de leiding in Oostersche handen is gebleven — een sterke manufactuurvorming waar te nemen, waarvan de strootjes-, en de handsigarettenindustrie wel de meest typische vertegenwoordigster is ¹⁾.

In wezen vertoont deze vorm veel overeenkomst met de Westersche manufactuur: in détail is er een verschil tengevolge van den aard van den arbeider. De uitwassen in Westersche landen in „Verlag” en „manufactuur” ontstaan — overmatig langen arbeid ten einde een bestaan te bemachtigen tengevolge van de zeer lage loonen — zijn in dit land in het algemeen weggebleven. In stede van gehaast en zenuwslopend werken is in het algemeen hier te lande — de inheemsche arbeider vecht voor vrijen tijd — juist een aan den aard van den arbeider aangepaste goedmoedelijke verhouding ontstaan. Dit was in dit gezegende land, met de weinige materiele behoeften, mogelijk en des te gemakkelijker, aangezien het inkomen op deze wijze door arbeider of arbeidster verkregen, veelal slechts een deel van het totale gezinsinkomen beteekende. Dit wordt duidelijk wanneer men de verdiensten beziet, verkregen in een der belangrijkste nijverheden, die zoowel in „Verlag” als in „manufactuur” wordt uitgeoefend, n. l. de handsigaretten- en strootjesindustrie. Het onderzoek van B. van der Reyden ²⁾ leert, dat bijv. in Midden-Java door 25.650 huisarbeiders en 23.170 fabrieksrollers is gearbeid, met een totaal loon-

¹⁾ Door de tabaksaccijnsregeling is deze vorm verder gestimuleerd.

²⁾ Publicatie No. 10 van het Kantoor van Arbeid 1935.

som van respectievelijk f 352.000.— en f 937.475,—, dus een jaarinkomsten gevende van respectievelijk f 13.70 en f 40.50 per arbeider. In Oost-Java, waar 6.712 huisarbeiders en 13.420 fabrieksrollers werkten, was het gemiddelde loon f 30.50, zoodat aangenomen kan worden, dat ook hier de huisarbeiders ongeveer f 13.25 en de fabrieksrollers f 39.20 per jaar zullen hebben verdiend, dus practisch overeenkomstig Midden-Java. Wanneer wij bedenken, dat een gemiddelde arbeider of arbeidster in een normalen werktijd van 8 uren en bij het genoegelijk manufactuurtempo 1.250 stuks kan rollen, dan is het gemiddeld aantal werkdagen der arbeiders van Midden-Java te stellen op $\frac{124137}{1250} =$ ongeveer 100 dagen en in Oost-Java op $\frac{145760}{1250} =$ 116 dagen. Deze cijfers wijzen op een zeer groot absentisme in deze nijverheid, vooral als men bedenkt, dat deze gemiddelde cijfers niet de individueele loonsommen en arbeidsdagen aangeven, doch dat die in werkelijkheid aanzienlijk lager liggen, tengevolge van een sterke arbeidswisseling (wakil-systeem). Hieruit vloeit voort, dat de manufactuurvorm dan ook alleen kan worden gebezigd voor die producties, waarbij uit een zeer groot aantal aanwezige arbeiders met de noodige „skill” kan worden geput. Zij is dan ook alleen ontstaan in sigaretten, strootjes, batik- en weefnijverheid. Wanneer men dan nog ziet, dat de jaarbelooning voor fabriekskoelies in de manufactuur (pakkoelies, tjengkeh-malers, enz.) ongeveer f 70.— à f 75.— per jaar bedraagt, dan is het zonder meer duidelijk, dat deze geheele industrietak werkt met een (zeer laag) loonpeil, dat niet bepaald wordt door de levensbehoefte van de arbeidersfamilie, doch dat met de verdiensten langs anderen weg, en wel voornamelijk uit landbouw verkregen, haar voldoet. De aanpassing aan de desa en het niet

forceeren van de individueele productie, heeft eenerzijds een zeer goedkoop werkend apparaat geschapen, terwijl anderzijds erkend moet worden, dat wel sociale uitwassen (gedwongen winkelnering, voorschottensysteem, enz.) wortel hebben geschoten.

De verdere ontwikkeling uit de manufactuur naar de mechanisch gedreven industrie is practisch achterwege gebleven. De vorm eischt onverbiddelijk het uitnuttigen van de capaciteit van dure arbeidbesparende machines. In de hier besproken inheemsche sfeer schuilt in de arbeidspotentie een belangrijke „reserve”, zoodat besparing hierop niet als urgent wordt gevoeld. Bovendien eischt een dergelijke vorm een minimaal absentisme en geringe arbeiderswisseling, hetwelk de desa-Javaan als een last voelt, die alleen door noodzaak wordt aanvaard. Het „toeloeng-menoeloeng” stelsel, consequent in de desa doorgevoerd ten aanzien van de voor de desa waardevolle krachten, werkt losweeking van het desaverband van de goede arbeidskrachten, geschikt voor fabriekmatige productie, tegen. Het bovenvermelde is m.i. — met daarnaast eerst als secundaire oorzaak: gebrek aan kapitaal — de primaire oorzaak, dat een fabriekmatige nijverheid in inheemsche sfeer zich practisch niet ontwikkeld heeft.

§ 2. O m v a n g.

Is in het voorgaande in hoofdlijnen een korte schets gegeven van de industrie in inheemsche sfeer, en enkele daarop werkende invloeden, zoo moge ik eenig inzicht geven ten aanzien van den omvang.

Meyer Ranneft en Huender hebben bij de berekening van het volksinkomen op Java, het deel, dat uit nijverheid wordt verkregen niet kunnen berekenen. Zij vermelden slechts, dat de inkomsten aanzienlijk moeten zijn, doch dat zij niet in cijfers zijn uit te drukken.

Ten aanzien van de in de inheemsche sfeer ontwikkelde speciale vormen (kleinnijverheid, verlag en manufactuur) staan, dank zij de volkstelling van 1930 en andere door het Kantoor van Arbeid en de Afdeeling Nijverheid bijeengebrachte gegevens, meerdere cijfers ter beschikking, welke hieronder zijn gegroepeerd. In deze opgave zijn niet inbegrepen de arbeiders werkende in fabrieken, noch de huisvlijtbeoefenaars.

I. Aantal arbeiders (hoofdberoep) werkend in:

Tak van industrie	Huis-industrie	Bakoel-systeem (Verlag)	Manu-factuur	Totaal
Textielen	25.000	260.000	176.000	461.000
Voedings-en genotmiddelen	323.000	32.000	50.000	405.000
Hout, bamboe, vlechtwerk enz.	119.000	200.000	—	319.000
Kleding-industrie	120.000	50.000	—	170.000
Metaal-bewerking	20.000	20.000	—	40.000
Aardewerk	20.000	40.000	—	60.000
Diversen	40.000	40.000	—	80.000
Totaal aantal hoofdberoep-beoefenaars	667.000	642.000	226.000	1.535.000

II. Finantieele bedrijfs-gegevens.

Geschatte waarde van gebruikte importartikelen in millioenen guldens	6.6	4.1	4.3	15.-
Geschatte waarde van gebruikte inheemsche grondstoffen	9.-	5.5	5.7	20.2
Geschat loonbestand.	16.4	10.2	10.6	37.2
Totalen der productie in hoofdberoep	32.-	19.8	20.6	72.4
Totaal der productiewaarde der huisvlijt (getaxeerd) (nevenberoep)	110.-	—	—	110.-
Totale productie in de inheemsche sfeer	142.-	19.8	20.6	182.4

Hoewel aan bovenstaande cijfers zeker geen exacte waarde kan worden toegekend, geven zij een ruw beeld van den omvang van de nijverheid in inheemsche sfeer. De belangrijkheid ervan springt nog meer in het oog, wanneer men daarnaast de hoofdcijfers stelt van de totaalindustrie, buiten de hier besprokene, nl.: een geschatte productie-waarde van rond 80 millioen gulden¹⁾ met een aantal arbeiders van rond 120.000.

§ 3. Industievormen.

De meest verspreide groep der onderwerpelijke nijverheden is de huisvlijt. Deze vervaardigt artikelen voor eigen consumptie, afzet aan omwonenden (de dessa-pasar is het distributieorgaan²⁾) en verkoop aan den bakoel. Daarnaast is de tweede étape — de verlag — en de derde étape — de manufactuur — in den industrieelen ontwikkelingsgang van gelijke belangrijkheid. Wanneer men bedenkt, dat ook aan de manufactuur altijd het bakoelsysteem is gekoppeld, dan ziet men, dat deze figuur in de geheele industriele ontwikkeling in inheemsche sfeer van groot belang is. Het zou te ver voeren in allerlei détails te treden. Hier moge daarom volstaan worden met het aangeven van hoofdtrekken van den productiegang in enkele nijverheden, waardoor het, naar ik mij vlei, zal gelukken een overzichtelijk beeld te krijgen van deze belangrijke figuur. Ik meende dit beknopt te kunnen doen door het overleggen van eenige schema's, waarnaar verwezen moge worden. (Bijlage I).

De vaak troebele credietverhoudingen, welke bij het bakoelsysteem optreden, maken het bijna onmogelijk te bepalen, hoe de inkomstenverdeeling plaats heeft. In de dessaweeftnijverheid is de toestand

¹⁾ Landbouw en extraheerende industrieën zijn hierbij buiten beschouwing gelaten

²⁾ Het valt te betreuren, dat vnl. door de decentralisatie dit distributieapparaat een soort belastingobject is geworden.

wel het ongunstigst. Een partieel onderzoek in Zuid-Midden-Java leerde, dat $\pm 70\%$ van de inkomsten (hieronder verstaan de som van loon en winst, zonder aftrek van rente en risico van verstrekte voorschotten) in handen van de bakoels komt. Een onderzoek in de belangrijke houtnijverheid te Pasoeroean leverde een percentage van $\pm 50\%$ op.

§ 4. Algemeene karakteristiek van de inheemsche productie-sfeer.

Het optreden van conjunctuurwijzigingen zal, theoretisch beschouwd, op deze inheemsche industrieën geen grooten invloed hebben, welker uitwerking hier echter geheel verschillend is van die op gemechaniseerde nijverheden. In de eerste plaats toch is de marktpositie der in de inheemsche sfeer gemaakte artikelen weinig elastisch; vast kapitaal is in minimale hoeveelheden geïnvesteerd en het loonbestand, dat in deze sfeer als de belangrijkste kostencomponent moet worden beschouwd, is mede zeer elastisch. Hierdoor is een snelle aanpassing mogelijk aan wisselende omstandigheden, zonder daardoor calamiteiten te veroorzaken. Conjunctuurgevoeligheid—het nadeel van elke gemechaniseerde industrie—bestaat voor haars slechts in geringe mate. Beter dan veel woorden wordt zulks geïllustreerd door de grafiek hierbij gevoegd, waarop enkele indices zijn aangegeven van het hand-sigaretten-, en strootjesbedrijf, dat als bovenvermeld, geheel in de inheemsche sfeer ligt. (bijlage II).

Door de groote elasticiteit in het loonbestand — er wordt per 1.000 stuks betaald — volgt het reëel loon per eenheid, omgerekend op kosten van levensonderhoud — als het ware een horizontale baan. Het nominatieve loon en daardoor de productieprijs, kan zich aanpassen aan het marktpeil, zonder dat het reële

loon wordt verlaagd. Hierin en in de minimale vaste lasten, demonstreert zich bovenbedoelde conjunctuurongevoeligheid. Hierdoor is deze nijverheid in Oostersche sfeer sociaal van groote beteekenis. Stabiliteit van reëel loon — d. w. z. mogelijkheid tot voorziening in de gevoelde behoeften — ook bij ingrijpende conjunctuurdalingen, is te dien aanzien waardevol.

Bovengeschetste loonelasticiteit is ook een der oorzaken, dat een westersche fabriekmatige nijverheid hier te lande vele moeilijkheden kan ondervinden, zoodra artikelen worden geproduceerd, welke ook in de niet gemechaniseerde Oostersche sfeer kunnen worden gemaakt. In tijden van welvaart zal een dergelijke industrie kunnen gedijen; in tijden van laagconjunctuur zal zij het afleggen tegen de inheemsche nijverheid. Dan worden beschermende maatregelen van Overheidswege noodig, hetgeen steeds beteekent verhooging van verkoopprijs, waardoor de productie in de Oostersche sfeer weer wordt gestimuleerd om weer in te perken, zoodra een conjunctuuromslag doorwerkt. De mechanische industrie komt op een hellend vlak te staan. De fixatie van minimumprijzen voor de machinale sigarettenindustrie door een reglementeering ten einde deze nijverheid te steunen, en de geweldige groei sindsdien van het handwerksigarettenbedrijf is daarvan een illustratief voorbeeld. ¹⁾

Dit is ook theoretisch volkomen begrijpelijk.

De in bijlagen III en IV overgelegde schema's van conjunctuurverloop bij twee andere industrieën, illustreeren dit inzicht.

Daaruit toch volgt, dat de fabrieks-nijverheid, welke een artikel vervaardigt, dat even goed of nagenoeg even goed in de inheemsche industrie-sfeer kan worden gemaakt, alleen loonend is in

¹⁾ De productie hiervan liep op van 600 miljoen stuks in 1932 tot 5000 miljoen in 1936

tijden van welvaart en in tijden van laag-conjunctuur gevaar loopt ten onder te gaan, dan wel gedurende zoo'n periode met verlies moet werken. Boven-geschetste positie van de nijverheid in inheemsche sfeer heeft tevens een zwakke stêe. Ervaring gaat daardoor in tijden van hoog-conjunctuur verloren. Dit is eenerzijds een der redenen, waarom vele inheemsche producties in den loop der tijden voor goed zijn verdwenen, terwijl anderzijds een fabriek-matige nijverheid daardoor achterwege bleef. De import heeft hiervan geprofiteerd. De verdere kenmerken van de nijverheid in inheemsche sfeer zijn die van de productie: onregelmatig in hoeveelheid, vorm en kwaliteit, waardoor de positie van een mechanische nijverheid sterker wordt.

§ 5. Ontwikkelings-wenschelijkheid.

Uit het vorenstaande — uiteraard kunnen hier geen uitzonderingsgevallen behandeld worden — zien wij een gedragslijn schemeren, welke te volgen zal zijn, willen wij de nijverheid in de beschreven sfeer op gezonde wijze naar boven brengen. Alvorens ik die gedragslijn bespreek, is het echter gewenscht de noodzakelijkheid, of althans de wenschelijkheid dier bevordering aan te toonen. Dit zou echter onvermijdelijk leiden tot breedvoerige uiteenzettingen. Ik moge derhalve volstaan met te dien aanzien de conclusies te vermelden, waartoe gezette overwegingen mij hebben gevoerd.

Voordeelen door een bevordering te bereiken:

a. Vermeerdering van volksinkomen, dus grootere koopkracht, welke zich uiteindelijk omzet in vermeerderenden aankoop van niet in de desa-sfeer te fabriceren artikelen.

b. Mitigeering van den druk der bevolkingstoename.

c. Afvlakking van wisseling in reëel volksinkomen bij conjunctuur-wisselingen.

d. Mindere afhankelijkheid van het buitenland in tijden van afsluiting.

e. Grooteren invoer van kwaliteitsgoederen (vide sub a) waardoor een krachtiger ruilpositie voor de agrarische producties van Nederlandsch-Indië is te verkrijgen.

De nadeelen zijn:

f. Bij groote afmeting der productie (welke m.i. in afzienbaren tijd niet zal ontstaan) zal zich vermindering van den totalen import voltrekken.

g. Verhooging van loonpeil, waardoor de agrarische productie duurder zou kunnen worden en daardoor moeilijker op de wereldmarkt zal kunnen concurreren.

De voordeelen zijn m.i. evident. De nadeelen, voor mijn gevoelens, eenigszins gezocht, hoewel zij vaak breed worden uitgemeten. Wanneer men overweegt, dat de productie van onderwerpelijke nijverheid, geheel is ingesteld op eigen consumptie en dit ook in verre toekomst zal blijven, terwijl het loonpeil practisch bepaald wordt door het agrarische loonpeil, dan valt het laatste tegenargument vrijwel weg. Wanneer men verder bedenkt, dat elk vermeerderd volksinkomen direct of indirect wordt omgezet in importartikelen-schatvorming en kapitaalvorming buiten beschouwing gelaten — dan verliest ook het eerste tegenargument, veel van zijn beteekenis.

Ik meen dan ook zonder verdere argumentatie — nog vele argumenten zouden zijn aan te voeren — te mogen stellen dat bevordering van deze nijverheid volkomen verantwoord is.

§ 6. De Javaan als arbeider.

In het vorengaande is getracht een inzicht te geven in de verhoudingen in

de inheemsche industrie. Wij zagen, dat leiders, met een goed economisch inzicht, in de inheemsche sfeer, aanwezig zijn. Over den Javaan als arbeider nog het volgende, waarbij ik mij weer beperk tot conclusies.

a. De Javaansche handwerkman is bij de handgrepen, voor de eenvoudige industrieën noodig, een prima arbeider.

b. Bij de vervaardiging van nieuwe artikelen toont hij een zeer grooten inventieven aanleg.

c. Hij beperkt zijn productie tot dat volume, waarbij de door hem in zijn sfeer gevoelde behoeften, juist bevredigd worden.

d. Arbeid in klein verband is voor hem aantrekkelijker, dan arbeiden in een grooteren samenhang. Het door hem verlangde loon is hiervan afhankelijk.

e. Het verhandelen van zijn producties vindt hij alleen genoegelijk in de eigen omgeving (desa-pasar en bekende desa's in de omgeving), aangezien hij aldaar de toestanden overziet. Handel met verdere gebieden laat hij gaarne aan anderen over, omdat hij de moeilijkheden daaraan verbonden niet kent (bakoels). ¹⁾

§ 7. Te volgen weg.

In mijn betoog liet ik reeds uitkomen, dat tot dusver de industrie in inheemsche sfeer opbloeit in tijden van depressie. De handsigarettenindustrie, de weefnijverheid, zoowel in huisvlijt (loeriks) als in kleinnijverheid, de houtindustrie zijn recente voorbeelden op dit gebied. Zoo dra de welvaart toeneemt, gaat — laat men alles op zijn beloop, — een groot deel van deze industrie weer verloren. In de overgelegde grafieken voor aardewerk en sarongweverijen (bijlagen III en IV) is de theoretische oorzaak te zien. Dit proces zal, zonder versteviging van de

¹⁾ Uiteraard bestaan uitzonderingen. (Koedoes, Gri-see, Bandjar, enz.). Ik bedoel e.e.a. als een algemeene karakteristiek te beschouwen.

productie- en distributie n. m. m. blijven voortduren, zoolang de massa van de meerdere welvaart kan profiteren. Er zal echter een moment komen, dat — speciaal op Java — zulks niet meer mogelijk is. Het overschot aan krachten in de desa, dat niet meer noodig is voor de landbouwproductie, wordt steeds grooter.

Wanneer het critieke tijdstip zal aanbreken, of het wellicht reeds bereikt is, valt niet te zeggen. Het lijkt mij practisch daarover niet te redekavelen, doch reeds thans te doen wat gedaan kan worden. Naar mijn meening is in het volgende, door de Afdeeling Nijverheid op bescheiden schaal reeds in uitvoering en verder in voorbereiding, de geëigende weg ter bevordering van de kleine nijverheid, waartoe ik mij verder beperk, aangegeven :

1. De inkrimping en uitzetting van de productie in huisvlijt en klein-nijverheid, welke periodiek bij wisselende conjunctuur optreedt, worde gestabiliseerd en omgezet in vergrooting der productie.

2. Een daartoe geëigende weg is het oprichten van beter geoutilleerde centra in de desa, waaraan door de bestaande huisvlijt en kleinnijverheid een half-product wordt geleverd.

3. Door dezen maatregel kan worden bereikt.

a. een betere kwaliteit artikelen.

b. een standaardisering van artikelen.

c. een regeling der productie.

d. een uitbreiding van productiemogelijkheden.

e. een regeling van den afzet.

f. het gebruikmaken van alle in de inheemsche samenleving beschikbare krachten.

g. het temperen van onereuze verhoudingen tusschen producent en opkooper (bakoel).

h. een groote spreiding van looninkomsten uit nijverheid te verkrijgen (streekbelang).

Hierbij teken ik aan, dat dit program inhoudt een geleidelijke uitsplitsing van kleinnijverheid uit de huisvlijt. De beëlooning van den kleinnijvere zal daarbij gelijk moeten zijn aan het tani-inkomen in de desa waar de kleinnijvere werkt. Entameering van een nijverheid, welke aan dezen eisch niet kan voldoen, is tot mislukking gedoemd.

Een tweetal voorbeelden van reeds ingezette acties mogen het hier gestelde verduidelijken :

I. Wit aardewerk-industrie.

Aangezien op Java tot dusver geen geschikte kaolin werd gevonden, is technisch en economisch uitgeprobeerd of het mogelijk was een vervangend artikel te maken uit rood-bakkende klei en engobeering in de gewenschte kleur. Dit bleek mogelijk.

Opgericht worden thans centrale glazuuroventjes. Uit de desa, waar dit bedrijfje wordt gevestigd, worden pientere jongelui van een zekere standing (de kapitalistische denkende groep in den aanvang van mijn betoog gesignaleerd) opgeleid voor dit bedrijf, dat een zeker intellect en „skill” eischt. Aan de omwonende aardewerknijveren, die tot dusver rood aardewerk-potten, gendies, enz. maakten, worden betere draaischijven en mallen verstrekt, waarmee het ongeglazuurd product wordt vervaardigd, terwijl het in de bestaande oventjes voor de eerste maal wordt gebakken. Dit halfproduct, het z.g. biscuit wordt ingeleverd aan het glazuurbedrijf. Betaling van dit halfproduct geschiedt gedeeltelijk in geld, gedeeltelijk in den vorm van geglazuurd product. Het restant geglazuurd product wordt verkocht aan handelaren, die dit goed tot dusver uit den import betrokken. Bij het finishing-bedrijf wordt een stock biscuit aangelegd als buffer tegen de seizoenswisselingen, welke bij de producties der biscuitbakkers voorshands is te verwach-

ten. De „technici” van het finishing-bedrijf geven voorlichting bij optredende moeilijkheden bij de met dit bedrijf samenwerkende kleinnijveren. Een dergelijke organisatie is te Bandjarnegara aangevangen. Zoodra dit bedrijf goed loopt, is het de bedoeling te Trengalek, Berdjo (Jogjakarta), Plered, Krawang en Depok dergelijke centra tot stand te brengen.

Door den summier geschetsten opzet zullen n.m.m. de desiderata in de punten 1, 2 en 3 aangegeven, kunnen worden vervuld.

II. Keukengereedschap.

Van oudsher bestond een belangrijke nijverheid op het gebied van bijv. koperen lepels. De import heeft deze door den invoer van vernikkeld en alpaca-goed verdrongen. In de laatste depressie jaren is deze nijverheid weer in productie gekomen, echter met een slechte onregelmatige kwaliteit. Een organisatie is op gelijksoortige wijze als voor aardewerk beschreven, tot stand gebracht ten einde deze industrie „hokvast” te maken. Het koperen halfproduct is in de desanijverheid verbeterd. Deze levert haar halfproduct met vastgestelden vorm en afmeting (keuring) in bij het galvano-bedrijfje, dat weer koopt of gedeeltelijk in finished product betaalt. De afzet van het galvano-bedrijf geschiedt naar de handelaren, die dit goed tot dusver uit den import verkregen. Te Sidohardjo-Bangil is een dergelijke organisatie tot stand gekomen, doch nog niet volgroeid. Het vernikkelen en verchromen geschiedt nog buiten de desa. Zoodra de omzet, die zich de laatste maanden door groote vraag uit de buitengewesten sterk ontwikkelt, voldoende is en zoodra de pienterste toekangs uit de desa het galvaniseeren machtig zijn, wordt het finishingbedrijf in de desa, ingesteld.

Activiteiten als bovenomschreven zijn ingesteld ten aanzien van verschillende

andere producties. Het spreekt vanzelf, dat de organisatie, het toezicht, de opleiding van „skilled-labourers” tot dusver slechts in langzaam tempo kan geschieden. Door de magere bezetting van den voorlichtingsdienst van de Afdeeling Nijverheid en het ontbreken van fondsen voor de financiering, kon dit niet anders. Dank zij het 25 millioenplan en de daaruit voor nijverheidsbevordering beschikbaar gestelde bedragen voor personeel en credieten, is thans ruimere armslag verkregen.

Toch zal het noodig zijn, zal deze nijverheidsbevordering, die sociaal-economisch naar mijne meening van niet te onderschatten beteekenis kan worden, op een gezonde wijze kunnen groeien, verdere maatregelen te overwegen. De verschillende activiteiten worden thans door de Afdeeling Nijverheid gestimuleerd. De consultatiebureaux dezer afdeeling kunnen onvoldoende de wenschelijkheden en mogelijkheden overzien. Exacte plaatselijke kennis is hiervoor dringend noodig. De steeds wisselende bakoelverhoudingen bij de bestaande nijverheden moeten bekend zijn, de keuze der personen voor de finishing-bedrijven is van groot belang, misstanden ontluikend in de verhouding tusschen het finishing-bedrijf en de kleine nijveren moeten direct gesignaleerd en bestreden kunnen worden, enz. Bovendien is de continue belangstelling noodig van het binnenlandsch bestuur, van den tusschenhandel, van de nijveren zelf. Naar mijne meening zal het mogelijk zijn al deze desiderata te vervullen door residentie-gewijze een adviescommissie in het leven te roepen, die voorgelicht door de nijverheidsconsulenten, dit werk steunen.

§ 8. Financiering.

Ten slotte moge ik nog in het kort behandelen de financiering van de geschetste activiteiten en de contrôle hierop.

Het is duidelijk, dat in de meeste gevallen bij de desa-nijveren geen kapitaal aanwezig is ter bekostiging van de vereischte productie-middelen, zoowel van de finishing-bedrijfjes, als van de te verbeteren gereedschappen, terwijl voor het werken op voorraad-noodzakelijk voor een regelmatig afzet-eveneens de middelen ontbreken. Hiervoor zal dus geld moeten worden beschikbaar gesteld. Voorloopig zal dit thans uit de welvaartsbijdrage van Nederland kunnen geschieden. In de verdere toekomst zal dit naar mijne meening door de Algemeene Volkscredietbank, voor zoover noodig onder garantie der Overheid, moeten plaats vinden.

Het spreekt vanzelf, dat aan de eenvoudige bedrijfjes geen volledige boekhouding kan worden opgedragen. Het maken van een „balans en winsten verliesrekening” als voorgeschreven voor coöperaties, (tot dusver de eenig mogelijke vorm voor een inheemsche rechtspersoon) ligt ver boven de standing dezer kleine nijverheden. Van den anderen kant is het van het grootste belang, dat, vooral in de eerste jaren, een overzicht wordt verkregen van de besteding der gelden, waaruit de voor elk bedrijfje voorkomende verhoudingen (bijv. bij het aardewerkbedrijf: hoeveelheid brandhout en hoeveelheid geproduceerd product; kostprijs en opbrengstprijs, enz.) direct blijken. De daartoe noodige gesplitste boekhouding, kan niet geschieden door de bedrijfjes. Dat is te ingewikkeld. Een getrapte boekhouding is daarom ingesteld; eenvoudige opgaven worden verlangd van de nijveren; deze worden centraal verwerkt, waardoor op elk moment de typeerende verhoudingen in elk soort bedrijf, kunnen worden overzien. Dit is noodig gebleken om knoeierijen direct te kunnen tegengaan; om bij oneconomisch verbruik van materialen de productie direct te kunnen rectificeren; om tenslotte een juist inzicht

te krijgen in de werkelijke productie-kosten en verkoopprijzen.

Tenslotte zij aangeteekend, dat van meet af aan, de productie van deze kleine nijverheid wordt ingesteld op basis van volledige kostenvergoeding.

Ik ontveins mij niet, dat bij de thans ingezette werkwijze vele moeilijkheden zullen zijn te overwinnen, dat vele teleurstellingen zullen worden ondervonden, doch het loont de moeite om te trachten al die strubbelingen te boven te komen.

SCHEMA'S MET TOELICHTINGEN VAN DE
PRODUCTIE EN DISTRIBUTIEVERHOU-
DINGEN IN ENKELE INHEEMSCHE
NIJVERHEIDSCATEGORIEËN.

I. Desaweefnijverheid.

De desaweefnijverheid, op Java, vnl. zich bezig houdende met de vervaardiging van loerik (in de lengterichting gestreept bontgeweven practisch geheel gekleurd goed), wordt nog steeds in den ouden vorm gedreven, hetzij als neven-, hetzij als hoofdbedrijf, waarbij uitsluitend vrouwen het ambacht uitoefenen; het zijn uiteraard alle eenmansbedrijven. De grondstof, het garen, wordt op de pasars contant ingekocht of op crediet door bakoels verstrekt. Alvorens het garen in handen van de weefsters komt, is het — vide het schema — reeds door velerlei handen gepasseerd en daardoor duur geworden. Wordt het garen in voorschot ontvangen dan wordt de winstmogelijkheid en dus ook het loon door de manipulaties van den bakoel nog verder verlaagd.

Na het gereedkomen van het weefsel wordt het op de pasar verkocht dan wel aan bakoels, die de desa's langs gaan om weefsels op te koopen. De kleine bakoels verkoopen op hun beurt de kains (loeriks) op de pasars rechtstreeks aan den consument of aan grootere bakoels.

In het laatste geval fungeeren de groote bakoels als opkoopcentrale, van waaruit hetzij via een eigen verkooporganisatie hetzij door tusschenkomst van kleinere bakoels de consument bereikt wordt. Voorzoover de weverijen het karakter van een bedrijfje hebben aangenomen met toepassing van de meer moderne handgetouwen, volgens het door de textielinrichting der Afdeeling Nijverheid geconstrueerd model, brengt zulks in hoofdzaak verandering in de wijze van produceeren.

De weefsters zijn dan niet langer zelfstandige werksters, doch werken gezamenlijk in daartoe opzettelijk ingerichte lokalen in loondienst voor rekening van den djoeragan.

Hoewel bij den afzet der producten

van deze weverijen dezelfde figuren zooals boven omschreven bij de desaweefnijverheid ook voorkomen, is er toch in zekeren zin hierin een nieuw element gekomen. De meeste dezer weverijen hebben n.l. ter verzekering hunner afzet verkoopovereenkomsten aangegaan met de groote firma's, welke van oudsher handelden in uit het buitenland geïmporteerde sarongs. Deze firma's treden dan vaak ook als financiers dezer bedrijven op.

Een voorbeeld van een geheel nieuwe organisatievorm treft men bij dezen tak van klein-nijverheid aan. Er is n.l. een tweetal bedrijven, één te Madjalaja en één te Cheribon, welke op coöperatieven grondslag worden geëxploiteerd.

II. Batiknijverheid.

Bij dezen tak treft men allerlei vormen aan, zoowel eenmansbedrijven als groote bedrijven met 500 à 600 arbeiders. Het allereenvoudigste is wel de voor eigen rekening werkende batikster. Werd vroeger de kain als regel door de batikster zelf geheel afgewerkt, langzamerhand is hierin verandering gekomen, doordat bijzondere bedrijven zijn ontstaan, welke het kleuren verzorgen (z.g. „medelbabar”-bedrijven).

De gang van zaken is in het kort als volgt: de batikster brengt het gedeeltelijk bewerkte doek in den vorm van tembokan (= gereed voor de eerste kleur-ring) bij den toekang medel-babar, van wien zij een geldbedrag ontvangt, dat iets meer bedraagt dan de materiaalwaarde, waarbij wordt overeengekomen, dat het gereede product binnen een bepaalden tijd tegen een overeengekomen prijs, waarin het voorschot is verdisconteerd, zal worden afgehaald. Wordt bij uitzondering geen voorschot ontvangen, dan wordt het werkelijke loon geconditioneerd, dat aanzienlijk lager is dan het berekende in het geval, dat wel voorschot is genoten. Wordt de kain, waar-

op voorschot is verleend, binnen den afgesproken tijd niet teruggehaald, dan vervalt deze aan den toekang medel-babar. Naast dit medel-babar-systeem heeft men ook in mindere mate gescheiden bedrijven, welke zich bezighouden of met het blauwverven (medel) alleen of met het babar (finishen in andere kleur dan blauw). Deze bedrijven werken uitsluitend in loon, verleen in het algemeen geen voorschotten. Deze bijzondere vorm wordt langzamerhand verdrongen door de vaak onereus werkende medel-babarbedrijven. Een verder ontwikkelde vorm der nijverheid is die, waarin vele batiksters in werkplaatsen vereenigd in loonarbeid werken voor een djoeragan (bakoel, baas of opkooper). Deze vorm heeft zich op velerlei schaal ontwikkeld. Bedrijven met tien, doch ook met 500 arbeiders zijn ontstaan. In de groote bedrijven worden de batiks geheel afgewerkt, zoodat men in een dergelijke werkplaats naast de eigenlijke batikafdeeling, de ververij aantreft. Bij de kleinere batikkerijen worden veelal eenige bewerkingen uitbesteed. De djoeragan kan de grondstof op crediet dan wel contant van den handelaar betrekken. In dit geval is de djoeragan min of meer zelfstandig, draagt derhalve zelf het risico. Daarnaast treft men ook de figuur, dat de djoeragan op bestelling dan wel in loonarbeid met al of niet verstrekking van voorschot, hetzij in den vorm van geld, hetzij in den vorm van materialen, voor derden werkt.

Heeft het voorgaande betrekking op de handbatiknijverheid, daarnaast heeft zich ontwikkeld het z.g. tjapbedrijf, waarbij de wasoverdraging geschiedt met behulp van stempels inplaats van met tjantings (tekeninstrumentje gebruikt voor het opbrengen van de was op de doekgrondstof). De intrede van dit gereedschap is gepaard gegaan met een andere groepeerings van arbeidskrachten. Werd het batikken vroeger uitsluitend

in vrouwenarbeid uitgevoerd, door het tjapbedrijf is dit geheel overgegaan op mannelijke arbeidskrachten.

De eenvoudigste vorm van de tjapbatiknijverheid is die, waarbij de djoeragan een eigen werkplaats bezit, welke hij voor eigen rekening exploiteert. Daarbij kunnen zich de volgende gevallen voordoen:

1e. alle werkzaamheden hebben plaats in één en dezelfde werkplaats.

2e. sommige onderdeelen worden uitbesteed aan bijzondere toekangs.

In dit laatste geval geschiedt het uitbesteden gewoonlijk door tusschenkomst van vertrouwensmannen, waarbij deze tegenover den djoeragan ten volle verantwoordelijk blijven voor de richtige aflevering van het aangenomen werk.

De uitbesteding kan gepaard gaan met het verleen van voorschotten in geld of in den vorm van grondstoffen.

In het schema wordt deze categorie bijzondere personen aangeduid met: kerok, biron-tembok.

De benodigde grondstoffen worden door den djoeragan meestal op crediet betrokken van den grondstoffenhandelaar. In sommige streken moet de doekgrondstof nog een bijzondere bewerking n.l. het oliën ondergaan, in welk geval de tusschenkomst noodig kan zijn van de z.g. ketelanbedrijven.

Uit het schema blijkt voorts, dat de djoeragan, zoowel aan den handelaar, als aan kleine bakoels en zelfs rechtstreeks aan den consument levert.

Een bijzondere figuur is de aannemer, die in loonarbeid werkt voor rekening van derden. Deze laatste kunnen zijn: de grondstofhandelaar, de zelfstandige djoeragan en de batikhandelaar. Daarbij kunnen zich gevallen voordoen, dat voorschotten worden genoten, hetzij in natura, hetzij in geld.

III. Steen- en pannenbakkerijen.

De centrale figuur bij deze soort nijverheid is ongetwijfeld de djoeragan,

die in het bezit is van een eigen werkplaats en eigen kleigroeve en die tevens fungeert als opkooper (bakoel). De wijze, waarop deze djoeragan de steenen en pannen verkrijgt, is tweëerlei:

1e. door opkoop van de producten van de zelfstandige kleinere bezitters van ovens en kleigroeven;

2e. door verplichte levering van producten door die kleine bakkerijen, welke door het aannemen van voorschotten t.o.v. den djoeragan in een afhankelijke positie verkeerden.

De voorschotten kunnen bestaan uit grondstof m.n. klei-of brandstof, al of niet gecombineerd met geld. In dit laatste geval maakt de djoeragan gebruik van de tusschenkomst van een vertrouwensman, de z.g. mandoer, die zich als regel garant stelt voor de richtige nakoming der bij het verleenen der voorschotten door den djoeragan gestelde voorwaarden.

De consument wordt door dezen djoeragan rechtstreeks bereikt.

De kleine zelfstandige bakkers zijn meestal familie zaken, waarbij het geheele gezin, voorzooover het uit werkbare mannen en vrouwen bestaat, aan de productie deelneemt.

Worden er arbeiders in dienst genomen, dan ontvangen deze loon in den vorm van een aandeel in het gebakken product.

Bij de groote djoeragans daarentegen ontvangen deze arbeiders als regel hun belooning in geld. Voor de kleine bakkerijen staan drie mogelijkheden van afzet open:

1e. aan den grooten djoeragan, ovenbezitter, tevens groothandelaar;

2e. aan den handelaar, die geen eigen werkplaatsen heeft;

3e. rechtstreeks aan den consument.

In dit laatste geval geschiedt de verkoop vaak door tusschenkomst van de z.g. makelaar, die een zeker percentage van de opbrengst als loon ontvangt.

Ook in dezen tak van nijverheid kan

men het „bakoel“-systeem dadelijk onderkennen.

IV. Meubelmakerijen.

Ook hier wordt evenals bij de steenen pannenbakkerijen de situatie beheerscht door den djoeragan, die een eigen werkplaats heeft en tevens groothandelaar is.

Al of niet door tusschenkomst van een z.g. makelaar ontvangen de toekangs opdrachten van den djoeragan.

Is een makelaar ingeschakeld, dan ontvangt deze van zijn garantie een belooning, welke verkregen wordt door inhouding van een deel van het loon, dat de toekang van den djoeragan bij inlevering van het werkstuk ontvangt. Het verstrekken van opdrachten gaat gepaard met het verstrekken van voorschotten in velerlei vorm. Zooals het schema doet zien, kunnen deze bestaan uit grondstoffen i. c. hout, geld en zelfs levensmiddelen, meestal rijst.

De werkstukken worden in den regel als halffabrikaat afgeleverd, slechts glad geschuurd. De verdere afwerking geschiedt dan in de centrale werkplaats van den djoeragan (aangebrenge van rottanzittingen aan stoelen, scharnieren en sloten aan kasten enz.) Naast deze van den djoeragan min of meer afhankelijke toekangs, vindt men een groep van zelfstandige kleine toekangs, die voor eigen rekening werken.

Van deze kleine toekangs gaan de gereede producten zoowel naar den grooten djoeragan als rechtstreeks naar den consument.

V. Strootjesindustrie.

Evenals bij de batikindustrie treft men ook hier allerlei vormen aan, vanaf eenmansbedrijven tot groote werkplaatsen toe.

De eenmansbedrijven zijn van het in het inheemsche bedrijfsleven gebruike-

lijke type. De producent is tevens detailist. Meestal is het bedrijf dan ook gekoppeld aan een warong of het product wordt door één der gezinsleden rondgevent.

De grootere bedrijven kennen twee vormen, n.l. dien, waarbij het product in groote werkplaatsen geheel wordt afgewerkt en dien, waarbij het werk wordt uitbesteed.

Bij de uitbesteding maakt de fabrikant gebruik van de diensten van tusschenpersonen, die in Midden-Java in het algemeen „abon” worden genoemd. Deze abons stellen zich garant tegenover den fabrikant; zij ontvangen van den fabrikant de grondstoffen, welke dan onder de werkers (rollers enz.), in Midden-Java „kernets” verdeeld worden. De abons (zie schets) vervullen in dit schema de typische „bakoel”-functie. Zij ontvangen al of niet onder borgstelling het materiaal van den fabrikant en/of voorschotten ter verstrekking onder de werknemers, de kernets. Van deze laatste wordt door de abons het gereede product terugontvangen ter inlevering bij den djoeragan.

Een onmiddellijk contact tusschen fabrikant en kernet bestaat er dus niet.

Wat de grondstoffen betreft, welke door den djoeragan worden uitgegeven aan de abons, deze kunnen bestaan uit alle grondstoffen, doch het komt vaak voor, dat alleen de tabak met de noodige ingrediënten als gemalen kruidnagelen, klembak (rabarberpoeder) enz. wordt verstrekt. In dit geval hebben de abons of kernets voor de levering van het wikkelblad, de „klobot”, te zorgen.

De klobot wordt dan betrokken, hetzij van de klobotkoopers, hetzij van de z.g. klobotstrijkerijen, d.z. inrichtingen, waarin de klobot door strijken geschikt gemaakt wordt om te dienen als wikkelblad.

Ook hier treft men weer „bakoel”-tusschenschakels aan.

De verpakking der strootjes geschiedt uitsluitend in de werkplaatsen van den djoeragan, alwaar tevens de uiteindelijke keuring op gewicht en kwaliteit plaats heeft. De beide beschreven vormen n.l. het uitgeven in huisarbeid en het totaal vervaardigen in een werkplaats komen voor bij het strootjesbedrijf. In het laatste geval passen fabrikanten het abonsysteem toe als een middel om hun productie plotseling te verhoogen zonder daarbij te behoeven te vervallen in uitbreiding der werkplaatsen. Vooral ter opvang van seizoensdrukte is dit soepele middel van zeer groote waarde.

In het belangrijke gebied Oost-Java zijn de verhoudingen eenigszins anders, hetgeen uit het betreffende schema duidelijk blijkt.

VI. Hoeden- en bamboevlechterijen.

Hoeden worden in de verschillende kwaliteiten en uitvoeringen geheel in huisnijverheid vervaardigd. De pasars spelen bij den verkoop een voorname rol en zijn min of meer als beurzen te beschouwen.

Daar ontmoeten de producenten de opkooers, tengkoelaks genaamd, die de producten opkopen. Deze brengen de hoeden naar de groote bakoels, in wier etablissementen de sorteering naar kwaliteit en soort plaats vindt. Vanuit deze inrichtingen heeft de export naar het buitenland plaats via den exporteur. Naast levering via de pasars heeft ook rechtstreeks levering aan de tengkoelaks plaats.

In tijden van groote vraag worden producenten door voorschotten van de tengkoelak gebonden aan leveringen tegen vastgestelde prijzen. Het gevolg is, dat spoedig een permanent voorschot ontstaat.

Met de matten is het niet anders gesteld, althans wat de wijze van opkoop betreft. Het verschil is echter

hierin gelegen, dat hoeden hoofdzakelijk een export-artikel zijn, terwijl de matten een binnenlandsch consumptie-artikel vormen.

De vraag naar dit laatste artikel is betrekkelijk onelastisch, waardoor eerder onereuze credietverleeningen ontstaan, dan bij de hoedennijverheid, waarbij de vraag zeer variabel is.

VII. Aanstekersnijverheid.

Hoewel deze tak van nijverheid als een typische desa-nijverheid kan worden beschouwd, komt hij geconcentreerd voornamelijk in twee desa's voor, m.n. te Ngoenoet in Oost-Java en te Pasir in Midden-Java.

Te Ngoenoet is de situatie eenigszins te vergelijken met de kretekstroo-tjesbedrijven. Naast groote bedrijven vindt men talrijke kleinere thuiswerkers, die een afhankelijke positie t.a.v. den djoeragan innemen. Zij werken thuis in loonarbeid ten behoeve van hun opdrachtgevers.

Eveneens treft men thuiswerkers aan,

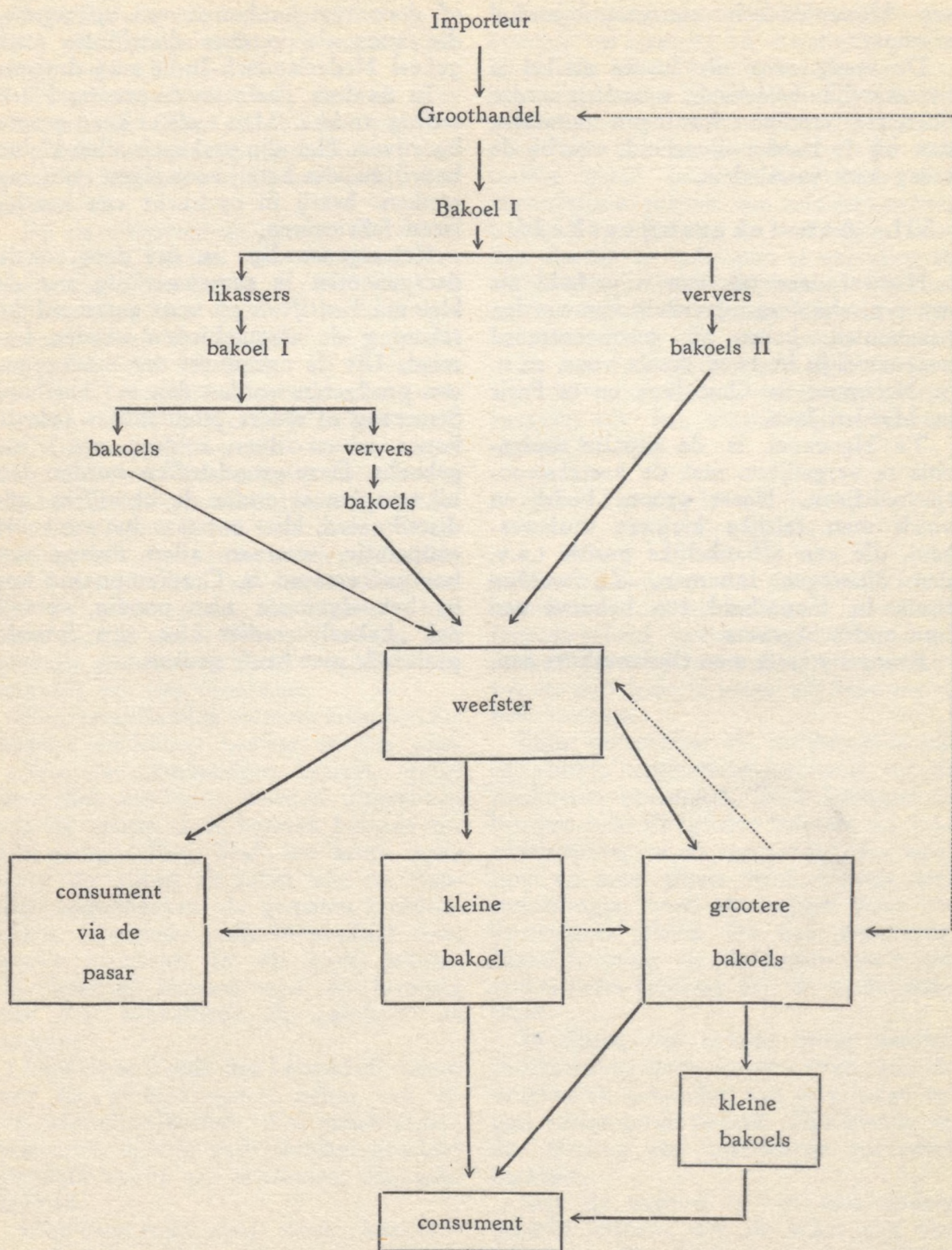
die geheel voor eigen rekening werken.

De afzet wordt zelfstandig verzorgd of door tusschenkomst van opkooers, die voor de verdere distributie over geheel Nederlandsch-Indië zorg dragen.

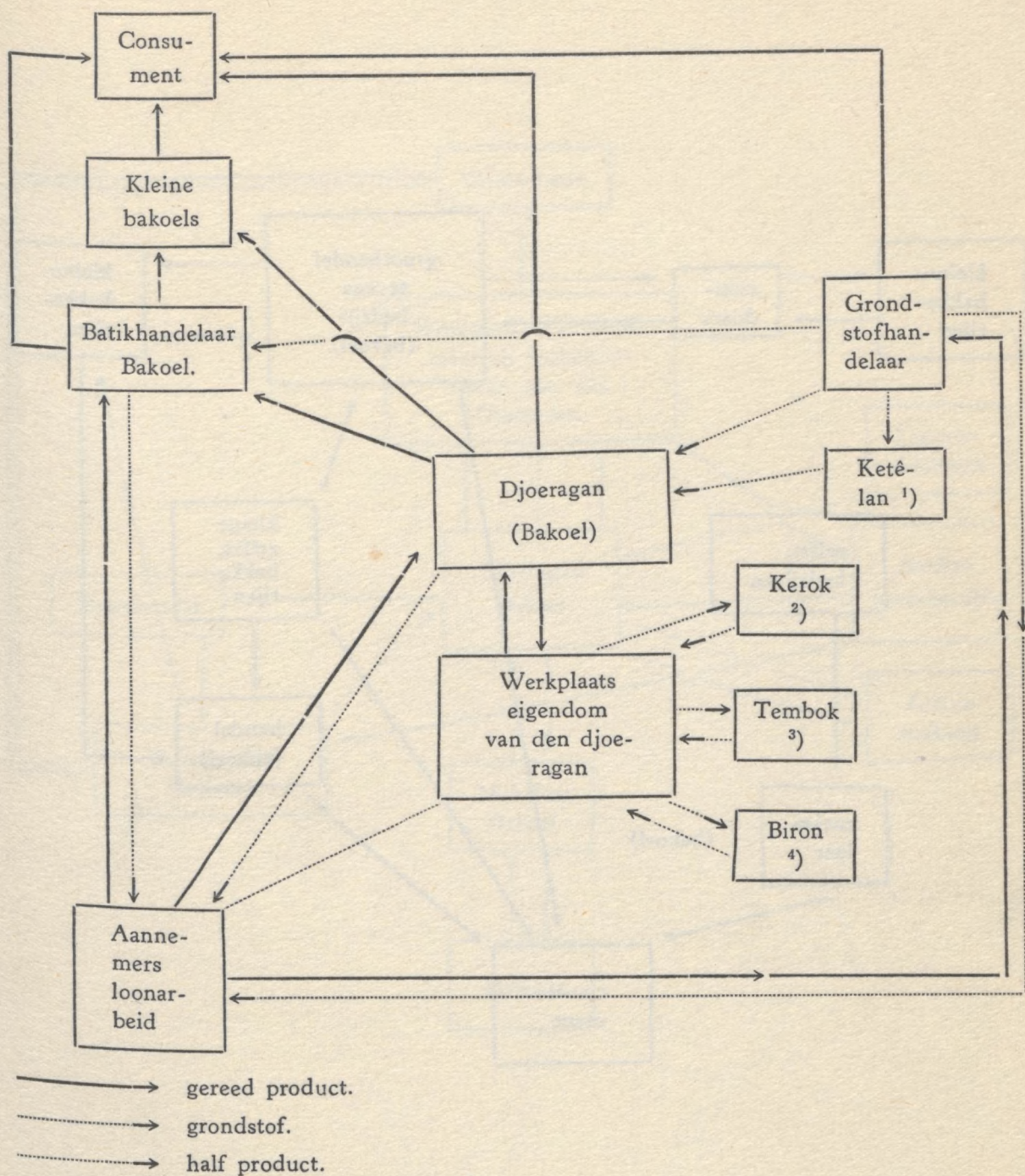
In de desa Pasir is de toestand een weinig anders. Men treft er geen groote bedrijven. Het zijn praktisch allen kleine bedrijven, die hetzij voor eigen rekening werken, hetzij in opdracht van hande-laren fabriceeren.

Het eigenaardige is, dat door enkele desagenooten in samenwerking met de kleinere bedrijven en voor gezamenlijke rekening de afzetgebieden worden be-reisd. Uit de opbrengst der medegege-ven producten worden dan te Cheribon, Semarang of elders grondstoffen (plaat-koper, nieuw-zilver, soldeer, enz.) in-gekocht. Deze grondstoffen worden dan bij terugkomst onder de bedrijfjes ge-distribueerd. Hier ontstaat dus een soort coöperatie, waaraan allen dwang van bovenaf vreemd is. Credietopname was in het algemeen niet noodig, terwijl ook „bakoel”-crediet hier zijn intrede praktisch niet heeft gedaan.

No. 1. Schema der verhoudingen in de dessa-weefnijverheid.

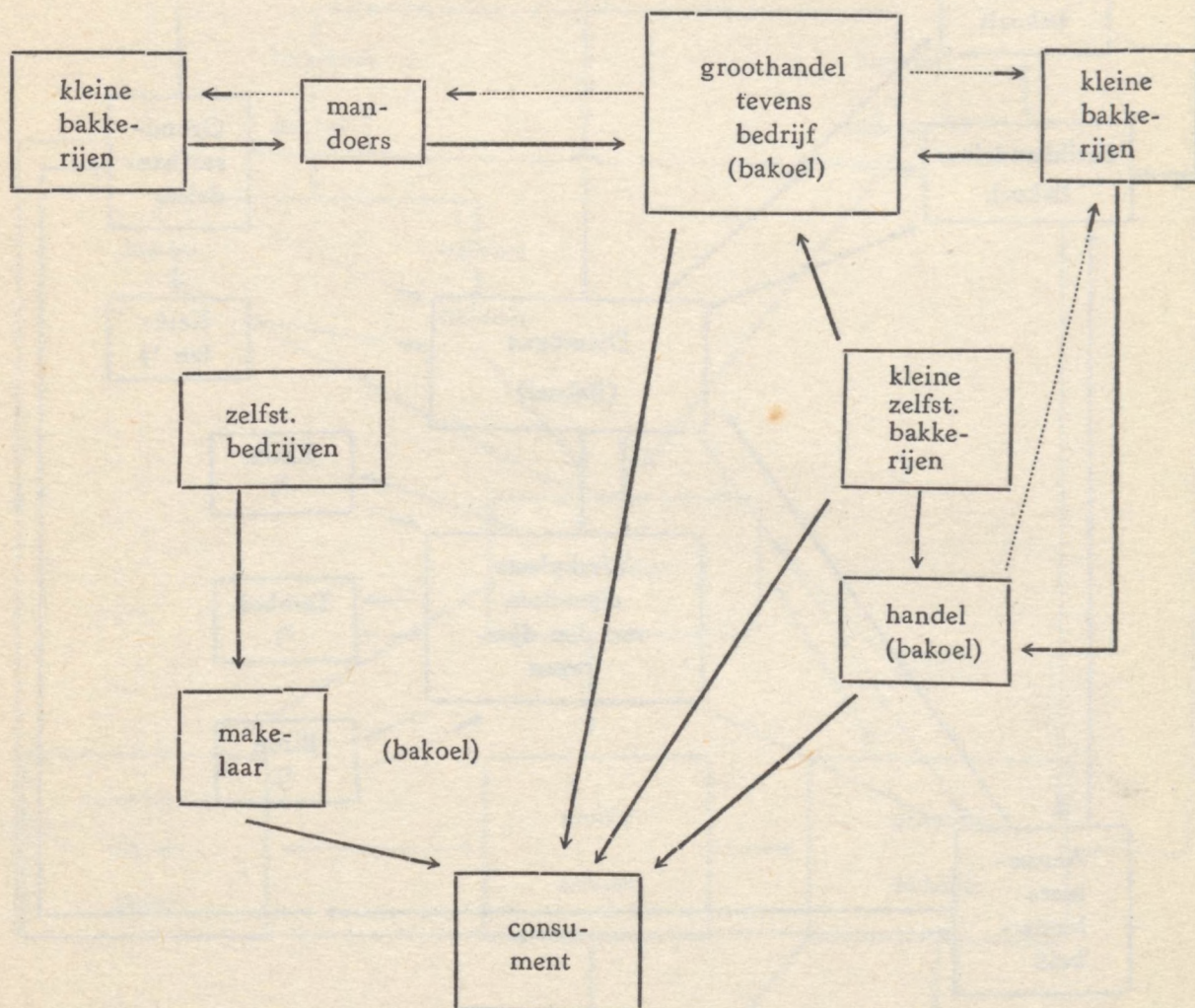

No. 2. Schema der verhoudingen in de inheemsche grootere batiknijverheid.

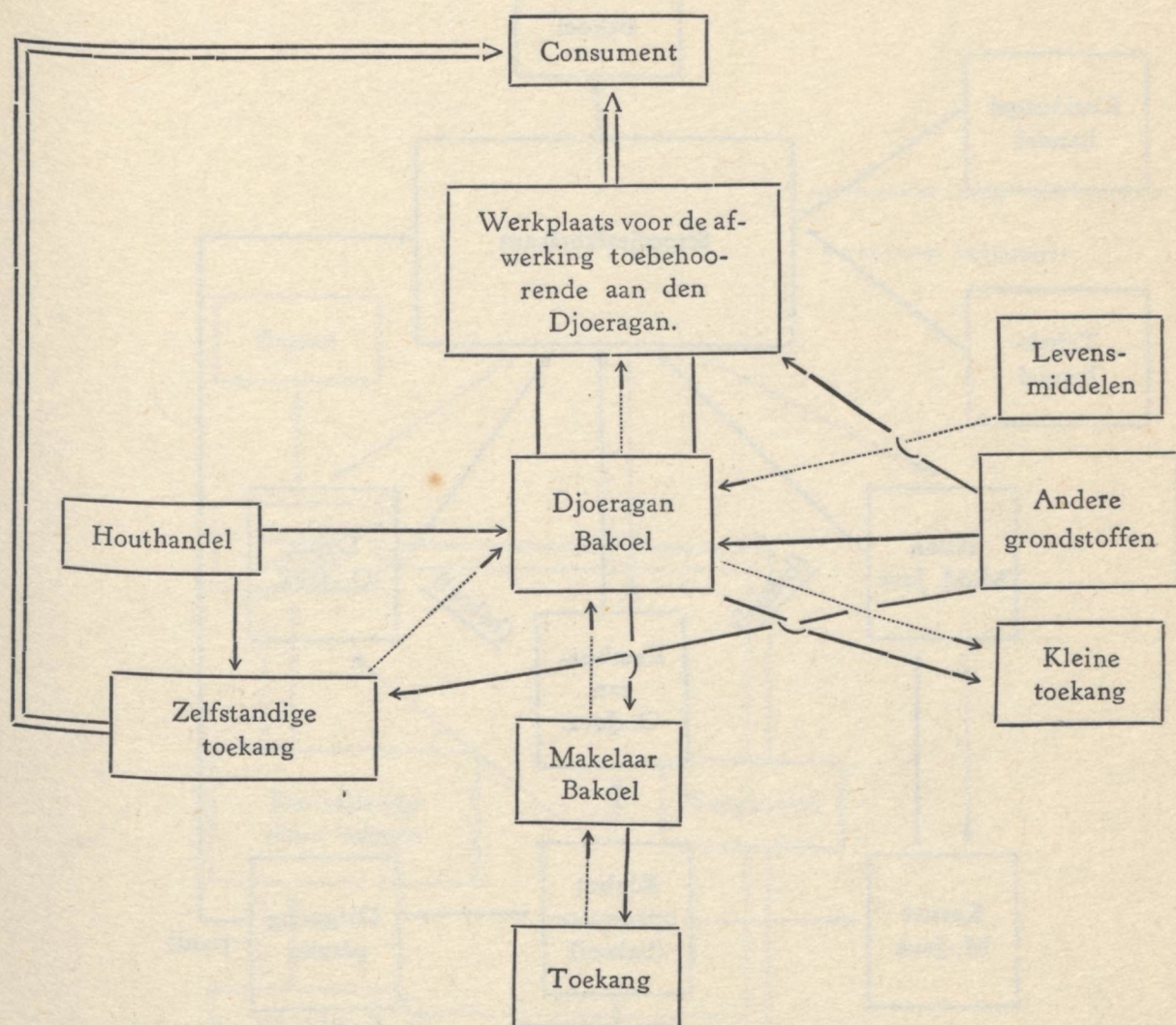
- 1) oliën.
 2) afschrapen van de was na het blauwverven.
 3) afdekken met was der deelen, welke ongekleurd blijven.
 4) afdekken van een reeds geveerd deel.

No. 3. Schema der verhoudingen in de inlandsche
steen- en pannenbakkerijen.

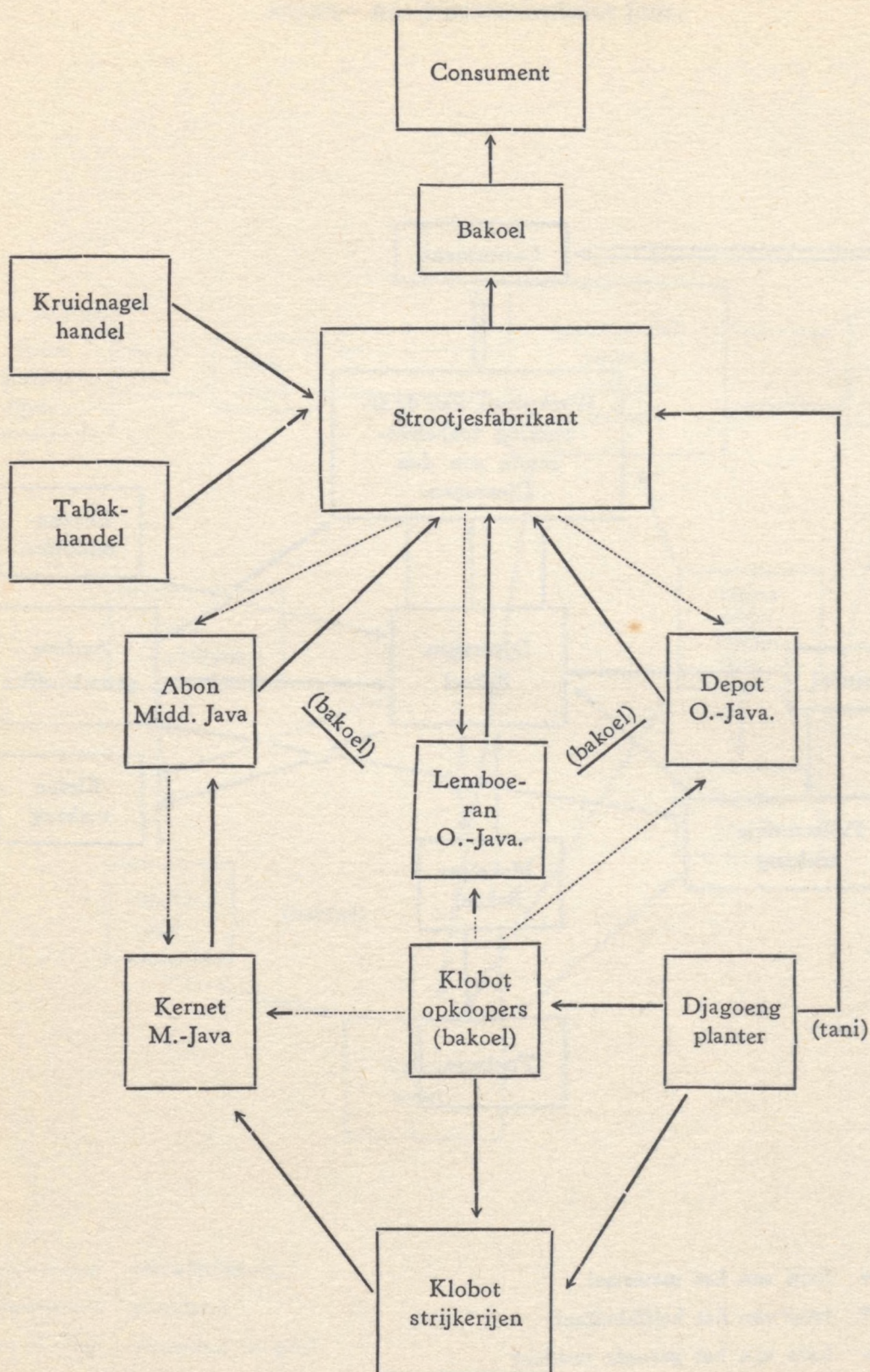
- > gereedproduct.
 —————> grondstof.
 - - - - -> voorschot in geld.

No. 4. Schema der verhoudingen in inlandsche meubelmakerijen.

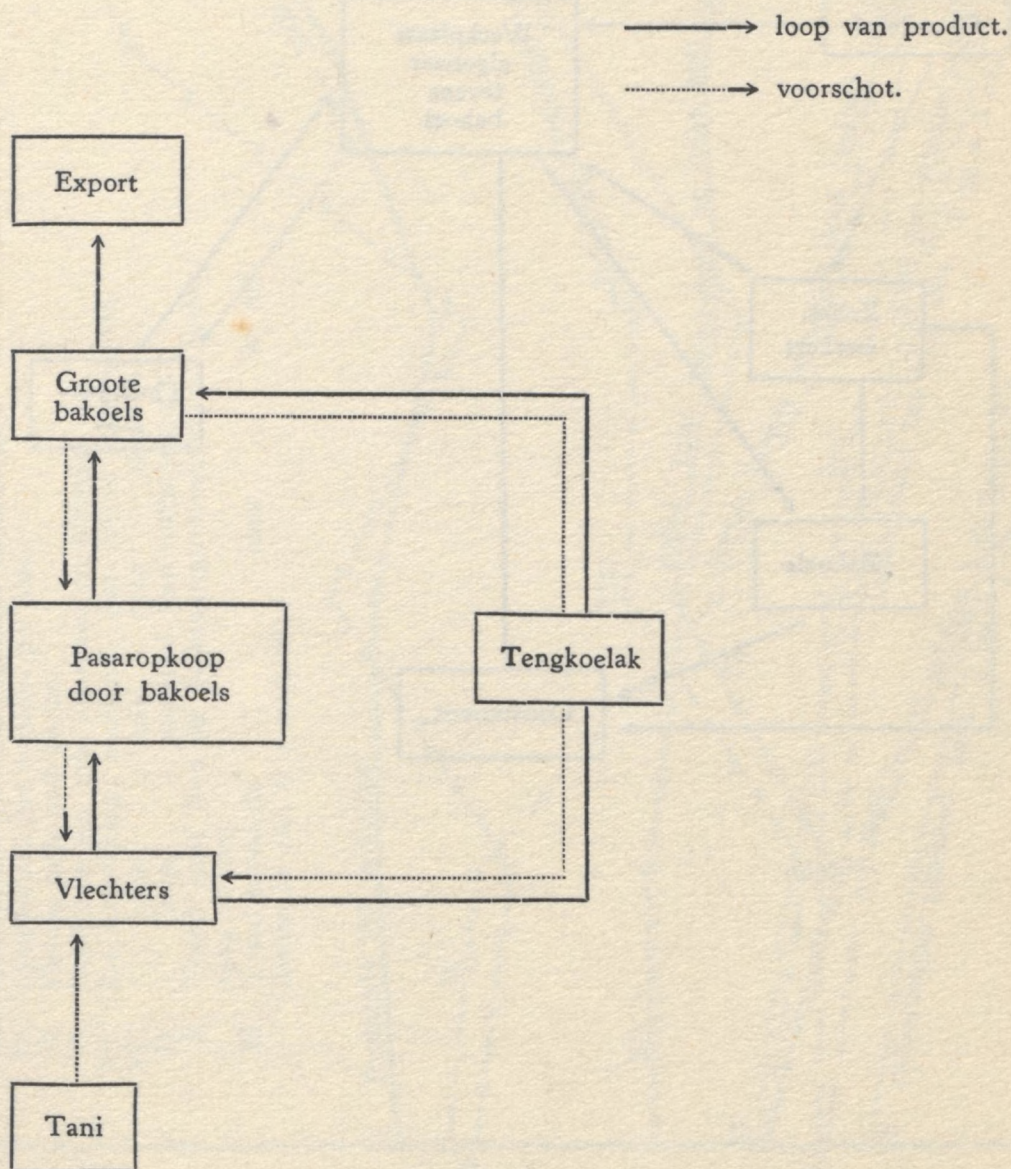

- loop van het materiaal
- ...→ loop van het halffabrikaat
- ==→ loop van het gereede product

No. 5. Schema der verhoudingen in de strootjesnijverheid.

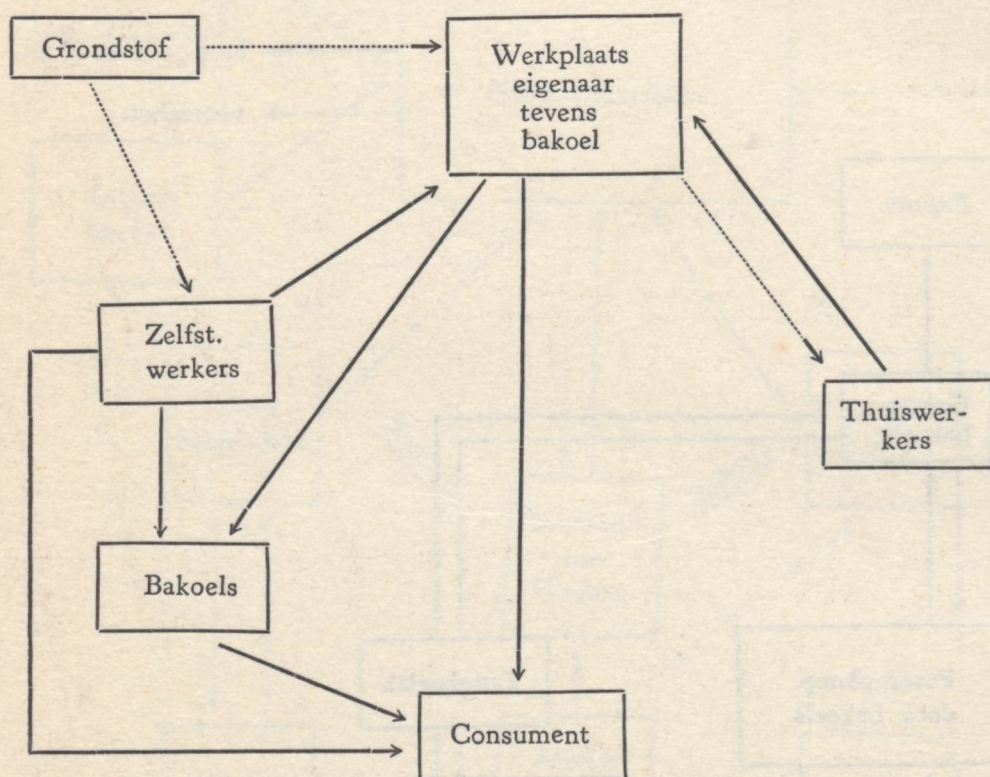

No. 6. Schema der verhoudingen in de inlandsche
hoedenvlechnijverheid.

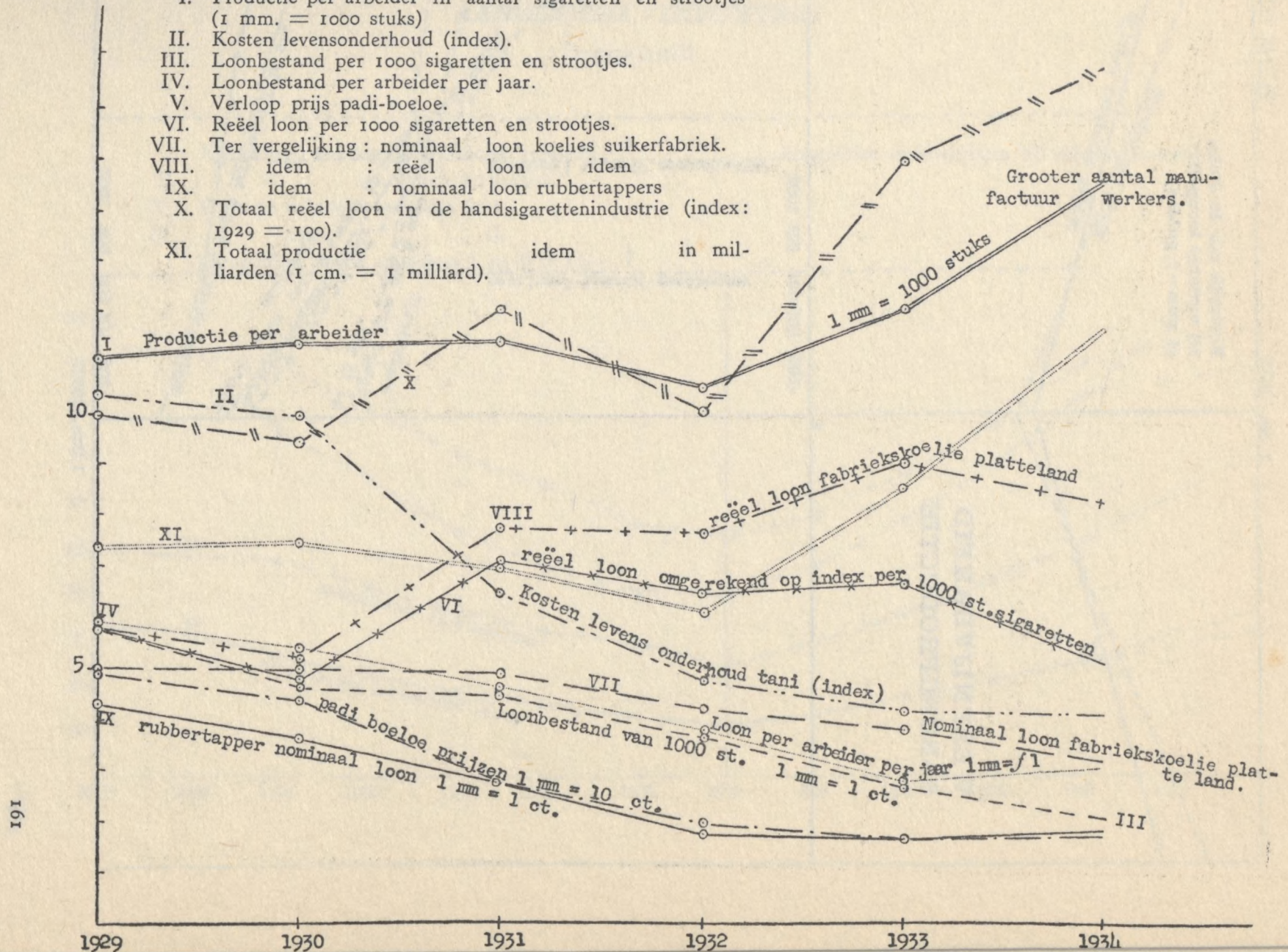
No. 7. Schema der verhoudingen in de inlandsche
aanstekersnijverheid.

-----> grondstof.
—————> gereed product.

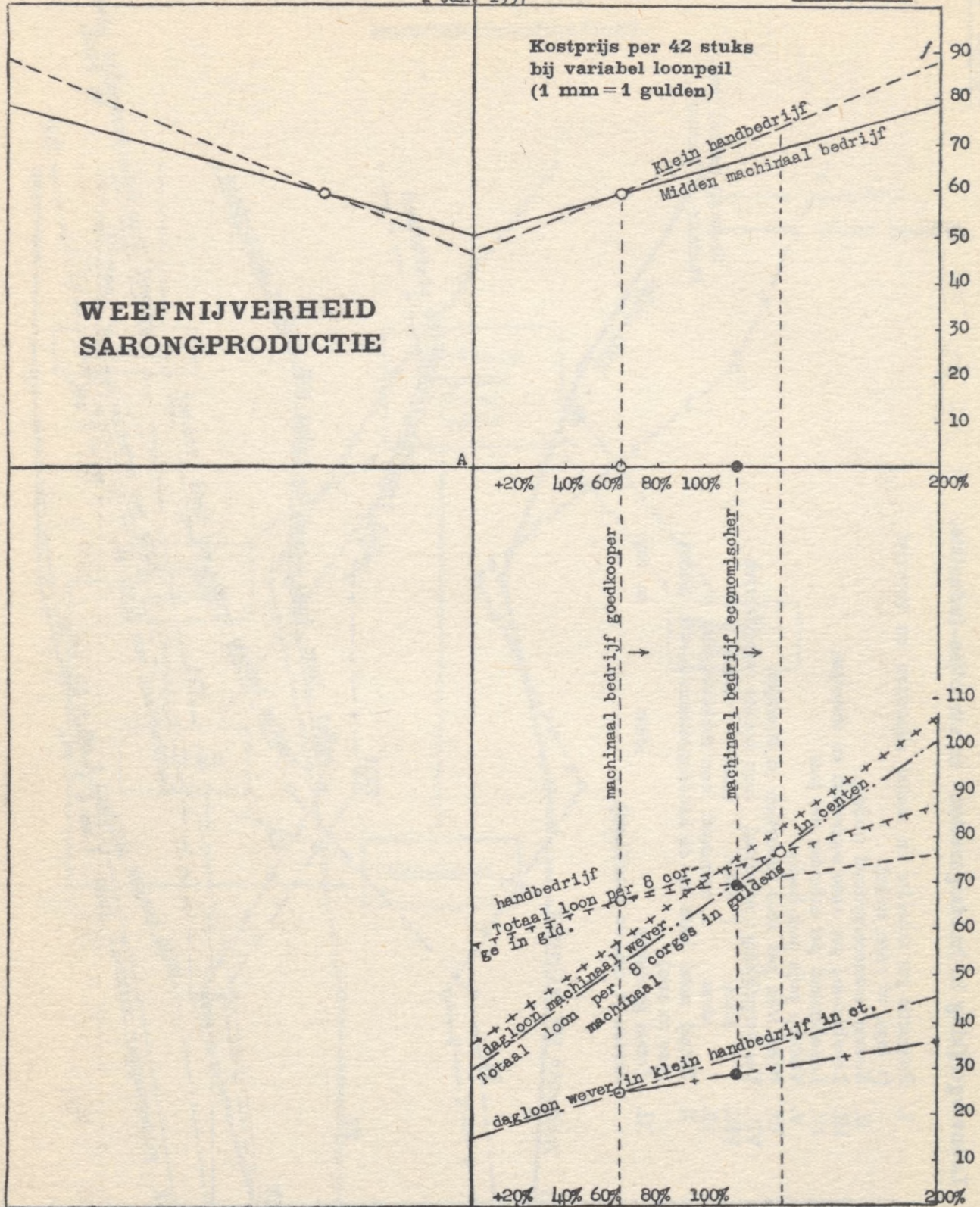
Loonvergelijking in handsigaretten- en strootjes-industrie.

- I. Productie per arbeider in aantal sigaretten en strootjes (1 mm. = 1000 stuks)
 II. Kosten levensonderhoud (index).
 III. Loonbestand per 1000 sigaretten en strootjes.
 IV. Loonbestand per arbeider per jaar.
 V. Verloop prijs padi-boeloe.
 VI. Reëel loon per 1000 sigaretten en strootjes.
 VII. Ter vergelijking: nominaal loon koelies suikerfabriek.
 VIII. idem : reëel loon idem
 IX. idem : nominaal loon rubbertappers
 X. Totaal reëel loon in de handsigarettenindustrie (index: 1929 = 100).
 XI. Totaal productie idem in mil-
 liarden (1 cm. = 1 milliard).

1 Jan. 1937

Bijlage III.

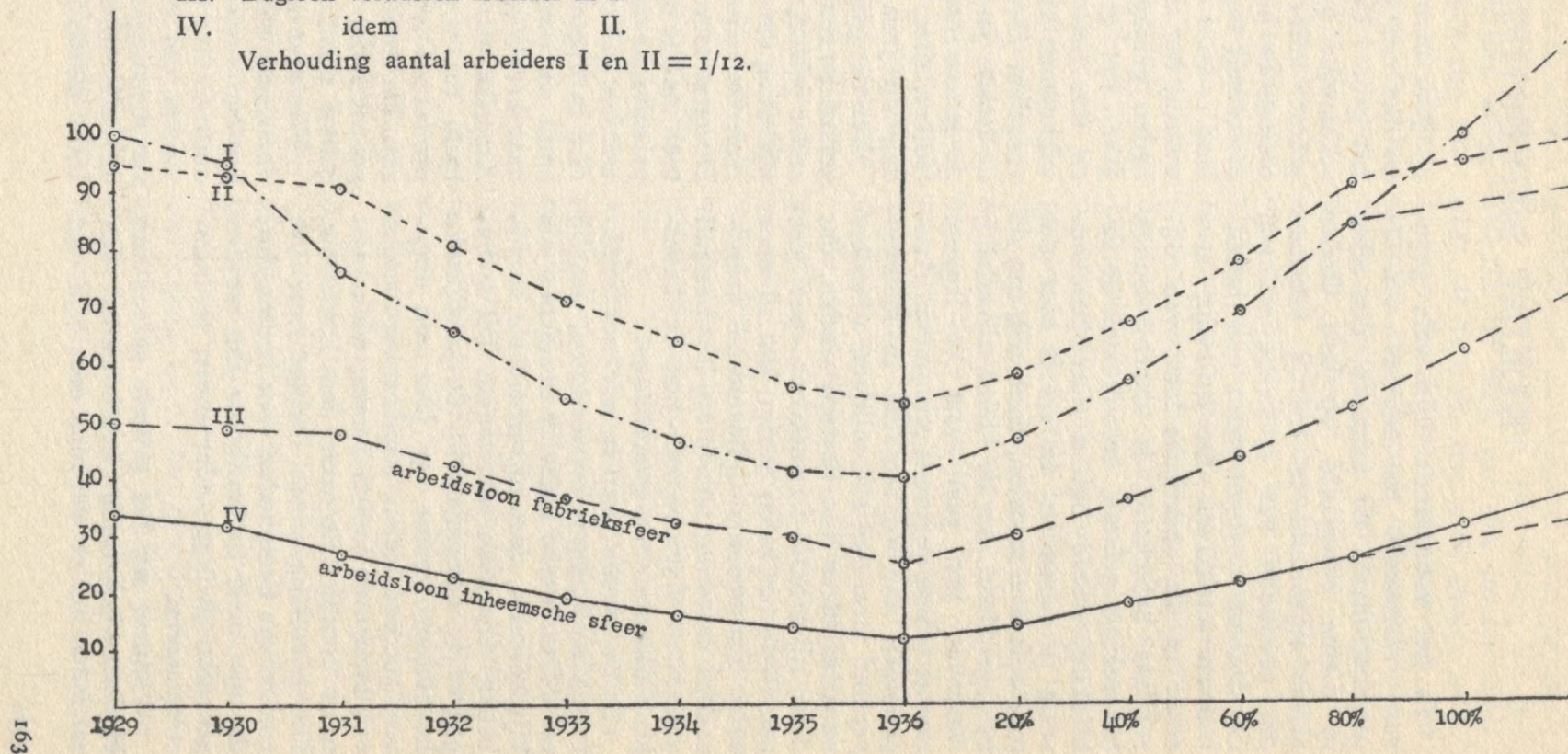
1 Jan. 1937

AARDEWERK - INDUSTRIE

(geglazuurd).

- I. Kostprijsverloop aardewerkfabriek volbelast.
 II. id. inheemsch aardewerk.
 III. Dagloon volwassen arbeider in I.
 IV. idem II.
 Verhouding aantal arbeiders I en II = 1/12.

Imaginaire verhoudingen bij stijging loonpeil.

KLEINE NIJVERHEID.

In het voorgaande zijn vele gegevens verzameld ten aanzien van de uitgebreidheid, de formatie, den afzet in kleine nijverheid op Java. Onder kleine nijverheid is hierbij verstaan die productie van artikelen, waaraan de daaraan deelnemenden een hoofd bestaan ontleenen. De huisvlijt, zeer zeker in dit agrarische land van bijzondere beteekenis, is daarbij buiten bespreking gelaten, terwijl ook de fabrieksnijverheid buiten deze beschouwing is gehouden. Ik zal U hier niet met cijfers vermoeien, doch wil, om de belangrijkheid van de kleine nijverheid, waarover het gaat, vast te leggen, slechts enkele gegevens opsommen. Aangenomen kan worden, dat in kleinnijverheid meer dan 1½ miljoen arbeiders en arbeidsters hun bestaan vinden, dat deze nijverheid f.15.000.000.- per jaar aan importartikelen bezigt, dat zij voor ruim f.20.000.000.- inheemsche grondstoffen verwerkt, terwijl een loonbestand van ruim f.37.000.000.- aan de bevolking daardoor ten goede komt.

In de laatste jaren is een zeer merkbare uitsplitsing te constateeren, waarbij arbeiders, welke huisvlijt beoefenen als bijverdienste, deze nijverheid als hoofdbedrijf zijn gaan uitoefenen. Dit is begrijpelijk, aangezien bij de jaarlijksche bevolkingstoename op Java van ongeveer 500.000 zielen, steeds meer handen vrij komen en zullen komen, welke niet meer noodig zijn voor den landbouw. Dit bevolkingsaccres dwingt naar het zoeken van bezigheden voor het surplus, dat niet meer in landbouw kan worden gebruikt, dwingt onder meer, te industrialiseeren.

Wanneer wij het geheele gebied van Nederlandsch-Indië beschouwen, dan zal ieder het er wel mee eens zijn, dat

op Java met de zeer dichte bevolking en met een zeer laag volksinkomen en het gebied der buitengewesten met zijn schaarsche bevolkingsdichtheid en zijn grooter volksinkomen, er verschillende toestanden heerschen. Dit verschil leidt er vanzelf toe, dat Java het aangewezen land is voor een industriele productie, waarbij het daar uitoefenen der nijverheden gelijktijdig de voorziening van Java - het grootste consumptiegebied - en van het zich verder agrarisch ontwikkelende buitengebied, zal hebben te voorzien. Deze nijverheidsregeling is in de laatste jaren nog geaccentueerd door de groote restricties op landbouwgebied (suiker, thee, kina), waardoor vele handen op Java extra zijn vrij gekomen.

Een dergelijke splitsing in nijverheidsgebied en een zich agrarisch ontplooiend ander gebied, is geen nieuwe vorm. Ontwikkeling van de industrie in de V. S. van Amerika is in dezelfde richting gegaan. De agrarische ontwikkeling van Amerika toch maakte het noodig, dat vanuit Europa nijverheidsartikelen en machinerieën werden geïmporteerd, toen Oost-Amerika in exploitatie werd genomen. Dan komt de penetratie van Oost-Amerika naar het Westen en het Zuiden. Oost-Amerika wordt dan het nijverheidscentrum tot voorziening met industriele producten van Zuid- en West-Amerika zijn. De richtlijn Java, industrieland voor geheel Indië gaat met die ontwikkeling geheel parallel.

Wanneer wij ons afvragen, hoe de industriele ontwikkeling zal verlopen, hoe een verschillende beschouwing hieromtrent tot dusver heeft geluid, dan vinden wij een groote verscheidenheid van meeningen. Van 1900 tot 1926 heeft de industrialisatie van Nederlandsch-Indië steeds belangstelling gehad, zoo-

wel van de Regeering, Volksvertegenwoordiging als van verschillende wetenschappelijke kringen. Ik behoef slechts te wijzen op de prae-adviezen, welke op verzoek van de Regeering zijn uitgebracht door Oud-Gouverneur-Generaal Fock, Oud-Directeur van de Burgerlijke Openbare Werken, Homann van der Heyde, Kamerlid Van Kol en tenslotte de instelling, door de Nederlansch-Indische Regeering van de permanente fabriekscommissie, waaraan de naam van Ir. van der Waerden is verbonden, ten einde industrialisatie in Nederlandsch-Indië te bevorderen. De bestudeering van al deze rapporten en adviezen doet zien, dat er geen eenstemmigheid is verkregen t.a.v. de wijze waarop de nijverheidsontwikkeling in Nederlandsch-Indië zou kunnen gebeuren. Eenerzijds vinden wij afkeer van elke industrialisatie, omdat Indië een agrarisch exportland is, anderzijds en dit is de meening geweest, waarop de instelling van de commissie voor fabrieksnijverheid is gebaseerd, dat alleen het overplanten van Europeesche vormen, waarde zou kunnen hebben. Deze laatste meening was wel gestoeld op het feit, dat in de oude industrielanden de kleinnijverheid het overal heeft afgelegd tegen de machinale nijverheid. Men bedenke hierbij echter wel, dat de les van de crisis van 1929 tot heden, toen nog niet was genoten. Het is hier niet de plaats, om daarop verder in te gaan. Ik zou alleen willen zeggen, dat de Westersche productiewijze die noodzakelijk maakt het aan de nijverheid opleggen van groote vaste lasten en de omzetting van dagelijksch arbeid in kapitaalsgoederen, heel wat misère heeft berokkend. Een summiere vergelijking van westersche toestanden en oostersche toestanden kan als volgt worden aangegeven. In het Westen volop; en dus goedkoop kapitaal, hier in Indië geïmporteerd, dus duur kapitaal; in het Westen dure arbeid, hier in Indië goedkope arbeid; in het westen een ruime beschikbaarheid

van leidend personeel, hier in Indië noodzakelijkheid van import van „brains”, dus duur leidend personeel; in het Westen de trek van den landarbeider naar de fabriek, dat is de groote stad, hier in Indië het verlangen van den arbeider, om in beperkt milieu te blijven. Deze vergelijkingen stemmen tot nadenken. Wanneer wij thans zien, dat in Japan de fenomenale ontwikkeling van de nijverheid, het toepassen van alle mogelijke westersche methoden, er niet toe heeft geleid, dat het westersche productiesysteem volledig ingang vond, doch dat nog ruim 60 % van de Japansche industrie wordt opgebracht door werkplaatsen met minder dan vijf personen, dan staat het voor mij vast, dat, aangezien het belang van Nederlandsch-Indië medebrengt, dat slechts een partieele nijverheid hier tot stand mag komen, de kleine nijverheid het belangrijkste object behoort te zijn van de Regeeringsbelangstelling.

De vraag dient dan direct te worden gesteld, of de kleine nijverheid in staat zal zijn, goed en goedkope artikelen, welke tot dusver uit industrielanden werden betrokken, hier te vervaardigen. Mijn antwoord hierop is, dat zulks mogelijk is. Voor die artikelen, waarbij in westersche industriemethoden een ander productieproces wordt gevolgd, hetgeen medebrengt een belangrijk kostenverschil, zal het niet mogelijk zijn, doch voor die producties, waarbij de fabriek feitelijk is, vermenigvuldiging van een eenvoudig proces, kan dit zeer zeker in kleinnijverheid op voordeeliger wijze geschieden.

Een minitieuus onderzoek van de weefbedrijven heeft aangetoond, dat de „return of capital” bij de handbedrijven aanzienlijk grooter is dan bij de machinale bedrijven; dat de kostprijs van het product, mits een goede organisatie wordt verkregen, t.a.v. de grondstoffenvoorziening, niet grooter behoeft te zijn dan die, verkregen bij de grootste machinale producties. Eenzelfde ervaring is opge-

daan t.a.v. de fabricage van wit aardewerk, van lepels en vorken, van bijlen en diverse gereedschappen, van rubbertapmesjes enz.

Hierbij wil ik direct naar voren brengen, dat natuurlijk niet alle producten in deze kleinnijverheid zijn te maken. Ik vermeldde dit reeds boven. Zoo lijkt het mij, vroeger zijn pogingen in die richting wel gedaan onmogelijk, om een artikel als verstaalde patjols in kleinbedrijf te vervaardigen. Het productieproces hiervan wijkt te veel af van dat, hetwelk in het kleinbedrijf moet worden gevolgd.

Na de beschouwingen van dezen economischen kant moge ik eenige toelichting geven op de technische zijde van de kleinnijverheidsproductie. Wij weten allen en dit is wel de oorzaak, dat de kleinnijverheidsproductie hier in dit land, betrekkelijk beperkt is gebleven, dat over het algemeen het inheemsche kleinnijverheidsapparaat de volgende euvelen vertoont :

- 1°. een minderwaardige kwaliteit,
- 2°. een onregelmatige kwalitatieve productie,
- 3°. een onregelmatige kwantitatieve productie,
- 4°. een onregelmatige kwaliteit van de verwerkte grondstoffen,
- 5°. onereuze credietverhoudingen in productie en afzet, hetgeen weer slecht werk veroorzaakt.

Het zal de taak zijn van den Nijverheidsdienst, om deze kwalen te verbeteren, door voorlichting, door contrôle van het werk, door het stimuleeren van juiste afzet-organisaties, waarbij de Binnenlandsche Handelsvoorlichting nauw met nijverheid zal moeten samenwerken. Door credietverleening moet het mogelijk zijn, veel van deze misstanden weg te nemen. Bij de groote uitgebreidheid der kleinnijverheid op Java is het ondoenlijk, toezicht uit te oefenen op elke werkplaats, toch zal dit voorshands moeten geschieden. In het afgelopen jaar zijn proeven ingezet, om te trachten, in enkele centra

van bevolkingsnijverheid een juiste methode hiervoor te vinden. Daarbij is naar voren gekomen de noodzakelijkheid om de kleinnijverheid als het ware te splitsen in bedrijven, welke een half-fabrikaat vervaardigen en centrale z.g. finishing-bedrijven, waar gelet wordt op eenvoudigheid of kwaliteit enz. van het half-product. Aan enkele voorbeelden moge ik dit systeem demonstreeren. Voor de aardewerk-industrie wordt in het kleinbedrijf het roodgebakken aardewerk met een overtrek van witte klei gebakken. Dit half-product wordt door de kleinnijverheid geleverd aan een centraal glazuurbedrijf. Het half-fabrikaat wordt slechts aanvaard, wanneer dit aan de gestelde eischen van vorm, gewicht enz. voldoet. Het finishing-bedrijf glazuurt de voorwerpen en brengt ze in den handel. Door verstrekking van contra-mallen, draaischijven, door voorlichting aan de kleine nijveren door den leider van het finishing-bedrijf t.a.v. de kleimenging, ovenbouw, enz. wordt een goed half-product verzekerd. Door het aanleggen van een behoorlijke buffer-stock van het half-product, wordt de kwantiteitsregeling tot stand gebracht. Door credietverstrekking en directe betaling van het half-product worden onereuze credietverhoudingen in de productie tegengegaan. De finishing-bedrijven, waarvoor door het Keramisch Laboratorium „skilled labourers” en fabrieksbazen zijn opgeleid, blijven voorloopig onder contrôle van nijverheidsambtenaren werken. Naar gelang meer zelfstandigheid aan deze bedrijven kan worden gegeven, wordt het toezicht verminderd. Dergelijke constructies zijn ook reeds en voorzoover thans na te gaan, met succes ingevoerd bij de fabricage van rubbertapmesjes, bijlen, goloks, lepels, vorken en meubel-industrie. Tot dusverre het was trouwens ook een proef, kon één en ander slechts op beperkte wijze geschieden. Thans nu, dank zij de welvaartsbijdrage van Nederland en de welwillende medewerking van

het Departement van Onderwijs en Eeredienst, welk Departement een acht-tiental ambachtsonderwijzers ter beschik-king heeft gesteld voor dit werk van de afdeeling Nijverheid, kan dit werk op breederen basis worden aangevat. Ik wil niet nalaten, er nog de aandacht op te vestigen, dat door deze wijze van werken geleidelijk een staf van „skilled labourers” voor finishing-bedrijven wordt verkregen, dat in aansluiting aan deze finishing-bedrijven de binnenlandsche handels-voorlichting parallel aan den groei van deze kleinnijverheid, een Javaansche handelsmiddenstand kan opbouwen en dat tenslotte op deze manier een productie-apparaat kan ontstaan, dat door zijn groote verdeeling van arbeidsinkomsten over geheel Java, van groot sociaal nut kan blijken. Ik moge nog naar voren brengen, dat juist het verdeelen van vele kleine bedrijven over een gebied, waar goed-kooppe artikelen zwaar belast zouden worden door de aanzienlijke vrachtprijzen, van groot voordeel is.

Zooeven deelde ik U mede, dat thans uit de welvaartsbijdrage op ruimere basis de bevordering van kleinnijverheid kan worden terhand genomen. Eén miljoen gulden is voor deze werkzaamheden ter beschikking gesteld. Zooals U ook weet, zal deze welvaartsbijdrage na 3 jaren zijn uitgeput. Uiteraard kan dan echter het aangevatte werk niet worden stopgezet. De opbouw toch van een doelmatig kleinnijverheidsapparaat zal jaren van geduldig en toegewijd werken vragen. Slagingskansen zullen in groote mate afhankelijk zijn van den juiste vorm, die voor de nijverheden wordt gekozen, van de leidende figuren, die opgekweekt in het eigen milieu, daaraan leiding zullen moeten geven. De hechte samenwerking van B.B., Landbouwvoorlichting, de Algemeene Volkscredietbank met den Nijverheidsdienst van E.Z. zal daartoe noodig zijn. De technische voorlichters van Nijverheid zullen het vertrouwen van de be-

volking moeten winnen. Hiertoe is noodig een zeer minutieuze kennis van den aard, de gewoonten, de werk- en handelsorganisaties bij de streekbewo-ners, waar de industrie wordt gevestigd. Uitvoerig is een en ander voor be-staande industrieën in het voorgaande besproken. Teneinde den opbouw van deze kleinnijverheid in de toekom-stige jaren op breed front te kun-nen aanvatten, zijn er voorstellen in behandeling, om te geraken tot het openen van de mogelijkheid, om in de residenties waar zulks wenschelijk is, nijverheidscommissies in het leven te roepen. Gedacht is bij deze organisaties aan een samenstelling der commissies, waarbij de Resident als Voorzitter zal optreden, uit de betrokken Regenten, landbouwconsulenten, Ambtenaren van de Algemeene Volkscredietbank waar-naast enkele particuliere nijvereren en particuliere handelaren in deze commis-sies zullen zitting nemen. Summier zal de taak van deze commissies zijn, het geven van advies en voorlichting om-trent te stimuleeren nijverheden in het betrokken gebied, waarvoor de voorstellen door den Nijverheidsdienst zullen wor-den ontworpen. Daarnaast zullen de commissies voorstellen kunnen doen, hetzij voor verbetering van de bestaande kleinnijverheid, dan wel tot het enta-meeren van nieuwe nijverheden. Het ligt verder in de bedoeling, de finan-ciering dan te doen geschieden in samenwerking met de Algemeene Volks-credietbank, welke bank zeer zeker het geeigende lichaam is om deze belang-rijke tak van nijverheid tot ontwikkeling te helpen brengen.

In den aanvang vertelde ik U reeds, dat bij de ontwikkeling van deze klein-nijverheid op Java het oog gevestigd is mede op voorziening met verschillende artikelen van de Buitengewesten. Het moet mogelijk zijn om diverse, thans geïmporteerde nijverheidsartikelen in de Buitengewesten te doen leveren door

Java ; trouwens, reeds thans heeft een aanzienlijke export van dergelijke artikelen plaats, doch voornamelijk wordt men afgeschrikt door de kwaliteitsgebreken, die ik zooeven heb opgesomd. Wanneer eenmaal de organisatie van de kleinnijverheid, welke thans is ingezet, goede resultaten zal opleveren, zal ik het op prijs stellen, indien ik de medewerking zou kunnen krijgen van de landbouwconsulenten buiten en

op Java, teneinde propaganda te kunnen maken voor de eigen producties. Gaarne zal ik suggesties over vorm, over kwaliteit, over prijs van hen vernemen, terwijl ik mij eveneens aanbevolen houd, hoewel dit feitelijk meer ligt op den weg van de handelsvoorlichting, om ook omtrent de wijze van distributie onzer kleinnijverheidsartikelen, door hen te worden voorgelicht.

TABELLARISCH OVERZICHT
VAN DE INHEEMSCHE BEROEPSBEOEFENAARS
OP JAVA EN MADOERA

Industrieel Rayon I.

PROVINCIE WEST-JAVA

Residentie Bantam

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars			Van het totaal aantal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN De Regentschappen zijn gehandhaafd overeenkomstig de bij de in 1930 ge- houden volkstelling bestaande indee- ling, aangezien de hoofdcijfers aan deze volkstelling zijn ontleend	
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %		Nijverheid %
				mannen	vrouwen				
Serang (hoofdplaats Serang)	klapperolie canangaolie klapper- suiker kripik	vlechtwerk rotan gebang wlingi bamboe steen- en pannenbakkerij <u>ijzerbewerking</u> touwslagerijen, netten- knooperijen	112.140 Productie per hoofd in picols 2,—	2.376	3.127	514.359 277.73 zielen per K.M. ²	21.80	1.07	Hout- en bamboebewerking 473 mannen 1005 en vrouwen. Tex- tiel nijverheid 51 mannen en 1229 vrouwen Voedsellandbouw productie in picols van rijst + mais + cas- save per hoofd der bevolking productie De cassave is met de factor 0,3 vermenigvuldigd, i.v.m. de voe- dingswaarde. De rijst van sawahs en van gogo benevens de mais zijn onomgerekend gelaten.
Pande- glang hoofdplaats Pandeglang	klapperolie arensuiker canangaolie copraberei- ding	Voedings- en genotmid- delen Houtbewerking, vlecht- werk Kledingindustrie en weven Steen- en pannenbakke- rijen Weverijen	58.267 Productie per hoofd in picols 2,2	875	3.711	252 001 91.66 zielen per K.M. ²	23.20	1.82	Hout- en bamboebewerking 282 mannen en 2511 vrouwen.
Lebak hoofdplaats Rangkasbi- toeng	klapperolie arensuiker sereholie	Steen- en pannenbakke- rijen Weverijen Vlechterijen Houtbewerking Voedings- en genotmid- delen	65.800 Productie per hoofd in picols 2,1	561	512	253.452 77.23 zielen per K.M. ²	26.10	0.42	

Industrieel Rayon II.

PROVINCIE WEST-JAVA

Residentie Batavia

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars				Van het totaal aantal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %	Nijverheid %	
				mannen	vrouwen				
Batavia Hoofdplaats Batavia	citronella- olie	bereiding van voedings- en genotmiddelen vlechtwerk pandan-hoeden en „ matten houtbewerking batikkerijen steen- en pannenbakke- rijen mutsenmakerijen ketjapbedrijven stroohulsen strootjes metaalbewerking	66.360 Productie per hoofd in picols 2,0	28.575	43.026	800.630 646,58 zielen per K.M. ²	8.20	8.94	In de strootjesindustrie werkzaam 133 vrouwen. Bereiding van voe- dings- en genotmiddelen 3848 mannen en 871 vrouwen. Metaalbewerking 2030 mannen en 32 vrouwen, in de textielnij- verheid 1883 mannen en 1532 vrouwen. Hout- en bamboe-bewerking 3836 mannen en 7068 vrouwen.
Meester- Cornelis Hoofdplaats Mr. Cornelis	citronella- olie cassave	metaalbewerking vlechtwerk hout- en bamboebewerking steen- en pannenbakkerijen bereiding van voedings- en genotmiddelen batikke- rijen zeepbereiding strootjes	82.579 Productie per hoofd in picols 2,1	11.204	23.414	642.887 425,83 zielen per K.M. ²	12,90	5.38	In de strootjesindustrie werkzaam 18 vrouwen. Bereiding van voe- dings- en genotmiddelen 2555 mannen en 848 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 3419 man- nen en 1863 vrouwen
Krawang hoofdplaats Poerwakarta	citronella- olie cassave arensuiker	steen- en pannenbakke- rijen aardewerk vlechtwerk kalkbranderij weefwerk zeepbereiding strootjes voedings- en genotmidd. blikslagerij ijzerbewerking koperbewerking hout- en bamboebewer- king.	183.653 Productie per hoofd in picols 2,6	6.508	2.252	996.611 203,40 zielen per K.M. ²	18.40	0,88	In de strootjesindustrie werkzaam 14 vrouwen. Bereiding van voe- dings- en genotmiddelen 1789 mannen en 1020 vrouwen. Aar- dewerkindustrie 1014 mannen en 141 vrouwen. Hout- en bam- boebewerking 1250 mannen en 441 vrouwen.

Industrieel Rayon III.

PROVINCIE WEST-JAVA
Residentie Buitenzorg

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars				Van het totaal aantal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %	Nijverheid %	
				mannen	vrouwen				
Buiten- zorg (hoofdplaats Buitenzorg)	Cassave sereholie arensuiker thee	strootjes vlechtwerk aardewerk weefwerk edelmetaalbewerking (gonggieterij) kalkbranderij hout-en bamboebewerking leerlooi- erij bereiding van voedings- en genotmiddelen	147.606 Productie per hoofd in picols 1,8	14.301	21.074	990.515 274.76 zielen per K.M. ²	14.90	3.57	In de strootjesindustrie werk- zaam 10 vrouwen. Aan de bereiding van voedings- en ge- notmiddelen 2488 mannen en 967 vrouwen, aan metaalbewer- king 1796 mannen en 20 vrou- wen, in de aardewerkindustrie 1036 mannen en 123 vrouwen, aan hout- en bamboebewerking 5333 mannen en 5742 vrouwen.
Soeka- boemi hoofdplaats Soekaboemi.	cassave sereholie arensuiker thee	vlechtwerk metaalbewerking houtbewerking bamboewerken hoornwerk aardewerk kalkbranderij strootjes bereiding van voedings- en genotmiddelen	112.559 Productie per hoofd in picols 1,8	9.588	2.511	647.997 156.90 zielen per K.M. ²	17.40	1.87	In de strootjesindustrie werk- zaam 8 vrouwen. Aan bereiding van voedings- en genotmiddelen 2495 mannen en 1027 vrouwen, aan metaalbewerking 1258 man- nen, aan hout- en bamboebe- werking 2563 mannen en 140 vrouwen.
Tjiandjoer hoofdplaats Tjiandjoer.	cassave arensuiker thee	weefwerk batikwerk aardewerk vlechtwerk bereiding van voedings- en genotmiddelen hout- en bamboebewer- king	108.028 Productie per hoofd in picols 2,3	5.130	1.783	523.996 143.87 zielen per K.M. ²	20.60	1.32	Aan bereiding van voedings- en genotmiddelen 2062 mannen en 1085 vrouwen, aan hout- en bamboebewerking 1050 mannen en 32 vrouwen.

Industrieel Rayon IV.

PROVINCIE WEST-JAVA

Residentie Priangan

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars				Van het totaal aantal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %	Nijverheid %	
				mannen	vrouwen				
Bandoeng hoofdplaats Bandoeng.	cassave suiker citronella- olie (katjang djarak)	metaalbewerking houtbewerking weefwerk aardewerk kalkbranderij conserven vlechtwerk hout- en bamboewerk wajangmakerij steen- en pannenbakkerij voedings- en genotmidde- len strootjes vezelbewerking (indjoek)	184.134 Productie per hoofd in picols 2,1	28.561	5.798	1.154.373 369.76 zielen per K.M. ²	15.90	2.98	In de strootjesindustrie werk- zaam 158 arbeiders. Bereiding van voedings- en genotmiddelen 7397 mannen en 3229 vrouwen. Metaalbewerking 3064 mannen 32 vrouwen. Aardewerkindustrie 2473 mannen en 323 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 4839 mannen en 781 vrouwen.
Soeme- dang hoofdplaats Soemedang	cassave arensuiker klapperolie citronella thee	weefwerk vlechtwerk metaalbewerking hout- en bamboewerk aardewerk kalkbranderij strootjes	70.241 Productie per hoofd in picols 2,3	2.440	2.018	329.348 211.08 zielen per K.M. ²	21.30	1.35	In de strootjesindustrie werk- zaam 6 arbeiders. Hout- en bam- boebewerking 474 mannen en 23 vrouwen. Metaalbewerking 295 mannen en 16 vrouwen.
Tasikma- laja hoofdplaats Tasikmalaja	olieberei- ding thee sereholie suiker cassave	bereiding voedings- en genotmiddelen vlechtwerk weefwerk batikwerk metaalbewerking aardewerk houtbewerking bamboewerk klapperdop strootjes	170.821 Productie per hoofd in picols 2,2	10.757	16.911	881.548 192.46 zielen per K.M. ²	19.30	3.14	In de strootjesindustrie werk- zaam 198 arbeiders. Bereiding van voedings- en genotmiddelen 1552 mannen en 1424 vrouwen. Textielnijverheid 1585 mannen en 4566 vrouwen. Hout- en bam- boebewerking 3023 mannen en 5538 vrouwen.

Industrieel Rayon IV. (vervolg)

PROVINCIE WEST-JAVA
Residentie Priangan

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars				Van het totaal aantal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %	Nijverheid %	
				mannen	vrouwen				
Tjiamis hoofdplaats Tjiamis	olieberei- ding suiker sereholie cassave	weefwerk batikwerk vlechtwerk metaalbewerking houtbewerking bereiding voedings- en genotmiddelen	73.497 Productie per hoofd in picols 2,3	5.454	29.842	355.707 316.50 zielen per K.M. ²	20.50	9.92	Bereiding van voedings- en genotmiddelen 1289 mannen en 1450 vrouwen. Textielnijverheid 514 mannen en 3257 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 2440 mannen en 24.397 vrouwen.
Garoet hoofdplaats Garoet	suiker sereh cassave	strootjes weefwerk batikwerk blikslagerij bamboewerk aardewerk bereiding voedings- en genotmiddelen hout- en bamboebewer- king	102.672 Productie per hoofd in picols 2,1	5.925	3.203	666.520 216.54 zielen per K.M. ²	15.40	1.37	In de strootjesindustrie werk- zaam 206 arbeiders. Bereiding voedings- en genotmiddelen 1739 mannen en 1298 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 996 man- nen en 49 vrouwen.

Industrieel Rayon V.

PROVINCIE WEST-JAVA
Residentie Cheribon.

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars				Van het totaal aantal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %	Nijverheid %	
				mannen	vrouwen				
Cheribon hoofdplaats Cheribon	suiker olie kanangaolie cassave	strootjes hout- en bamboewerk weefwerk batikwerk metaalbewerking aardewerk kalkbranderij bereiding van voedings- en genotmiddelen vlechtwerk	73.364 Productie per hoofd in picols 1,7	11.513	11.252	710.201 618.42 zielen per K. M. ²	10.30	3,21	In de strootjesindustrie werk- zaam: 33 arbeiders, aan berei- ding voedings- en genotmiddelen 2519 mannen en 3048 vrouwen, aan metaalbewerking 1124 man- nen en 28 vrouwen, in de tex- tielnijverheid 2399 mannen en 7071 vrouwen, aan hout- en bamboebewerking 1909 mannen en 386 vrouwen.
Koeningan hoofdplaats Koeningan	suiker indjoekvezel kanangaolie cassave- meelberei- ding	houtbewerking bamboebewerking voedings- en genotmid- delen weefwerk vlechtwerk aardewerk kalkbranderij steen- en pannenbakkerij zeepbereiding	73.767 Productie per hoofd in picols 1,9	1.901	1.704	377.936 322.81 zielen per K. M. ²	19,60	0.95	Aan hout- en bamboebewerking 433 mannen en 841 vrouwen.
Indra- majoe hoofdplaats Indramajoe	olieberei- ding cassavemeel kananga	vlechtwerk weefwerk metaalbewerking aardewerk	86.268 Productie per hoofd in picols 3,4	2,881	2.198	501.616 245.35 zielen per K. M. ²	17,10	1.01	
Madja- lengka hoofdplaats Madjalengka	suikerberei- ding	houtbewerking weefwerk aardewerk kalkbranderij voedings- en genotmid- delen blikslagerijen koperbewerking vlechterijen ijzerbewerking strootjes	90.223 Productie per hoofd in picols 2,0	2.841	1.479	439.616 406.66 zielen per K. M. ²	20.40	0.98	In de strootjesindustrie werk- zaam 15 arbeiders, aan bereiding voedings- en genotmiddelen 981 mannen en 900 vrouwen, aan hout- en bamboebewerking 709 mannen en 212 vrouwen.

Industrieel Rayon VI.

PROVINCIE MIDDEN-JAVA

Residentie Pekalongan

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars				Van het totaal aantal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %	Nijverheid %	
				mannen	vrouwen				
Brebes hoofdplaats Brebes	suikerberei- ding cassave- meelberei- ding arenmeel- bereiding klapperolie- bereiding	vlechten weven batikken metaalbew. hout- en bamboebew. leder- en perkamentwerk looierijen potten-, steen- en pannen- bakkerijen kalkbranderijen bereiding voedings- en ge- notmiddelen strootjes	112.384 Productie per hoofd in picols 2,5	4.333	5.225	662.270 390.50 zielen per K.M. ²	16.90	1.44	In de <i>afdeeling Pekalongan</i> , in de strootjesindustrie werkzaam 1274 arbeiders. Bereiding voedings- en genotmiddelen 816 mannen en 1300 vrouwen. Textielnijverheid 74 mannen en 2481 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 1152 mannen en 624 vrouwen.
Tegal hoofdplaats Tegal	suiker klapperolie	strootjes vlechterijen weverijen batikkerijen goud- en zilverwerk geelkoper-, roodkoper- en ijzerbew. blikslagerijen hout-, bamboebew. steenbew. lederbew. steen- en pannenbakk. kalkbranderijen	80.726 Productie per hoofd in picols 2,2	9.379	14.824	658.908 659.16 zielen per K.M. ²	12.30	3.67	Werkzaam in: batikkerijen 374 mannen en 8225 vrouwen, in weverijen 13 mannen en 2040 vrouwen. Metaalbewerking 1812 mannen en 16 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 2305 man- nen en 1294 vrouwen.
Pemalang hoofdplaats Pemalang	suikerberei- ding klapperolie- bereiding	vlechterijen weverijen batikkerijen goud- en zilverwerk roodkoper-, ijzerbewerking blikslagerijen hout-, bamboe- en klap- perdoppenbew. lederbew. steenbew. potten-, steen- en pannen- bakkerijen strootjes	77.304 Productie per hoofd in picols 2,6	2.816	8.387	518.761 517.15 zielen per K.M. ²	14.80	2.16	Werkzaam in: batikkerijen 112 mannen en 6238 vrouwen, in weverijen 2 mannen en 540 vrou- wen. Hout- en bamboebewerking 905 mannen en 708 vrouwen.

Industrieel Rayon VI. (Vervolg)

PROVINCIE MIDDEN-JAVA
Residentie Pekalongan

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars				Van het totaal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %	Nijverheid %	
				mannen	vrouwen				
Pekalongan hoofdplaats Pekalongan	suikerberei- ding cassave- en arenmeelbe- reiding klapperolie- bereiding	vlechterijen weverijen batikkerijen roodkoper-, ijzer- bewerking blikslagerijen hout- bamboebew. lederbew. steenbew. potten-, steen-, en pan- nenbakkerijen	62.880 Productie per hoofd in picols 2,1	14.454	55.186	470.010 517.15 zielen per K.M. ²	13.40	14.82	Werkzaam in : batikkerijen 7501 mannen en 52084 vrouwen, in weverijen 352 mannen en 123 vrouwen. Metaalbewerking 1054 mannen en 13 vrouwen. Tex- tielnijverheid totaal 8487 mannen en 53.306 vrouwen. Hout- en bamboebewerking, 1708 mannen en 904 vrouwen.
Batang hoofdplaats Batang	suikerberei- ding klapperolie- bereiding	vlechterijen weverijen batikkerijen goud- en zilverbew. roodkoper-, ijzerbew. hout-, bamboe- klapper- doppenbewerking steen- en pannenbakke- rijen.	64.725 Productie per hoofd in picols 3,4	3.612	11.257	293.817 344.88 zielen per K.M. ²	22.10	5.06	Werkzaam in : batikkerijen 546 mannen en 9567 vrouwen, in de weverijen 103 vrouwen. Tex- tielnijverheid totaal 589 mannen en 9848 vrouwen. Hout- en bam- boebewerking 1329 mannen en 669 vrouwen,

Industrieel Rayon VII.

PROVINCIE MIDDEN-JAVA

Residentie Semarang

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars				Van het totaal aantal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %	Nijverheid %	
				mannen	vrouwen				
Kendal hoofdplaats Kendal	suikerberei- ding olieberei- ding	vlechterijen batikkerijen goud- en zilverbew. ijzerbew. blikslagerijen bamboebew. steenbew. steen- en pannenbakke- rijen kalkbranderijen bereiding voedings- en genotmiddelen	97.298 Productie per hoofd in picols 3,0	3.497	3.011	429.847 390.11 zielen per K.M. ²	22.60	1.51	In de <i>afdeeling Semarang</i> in de strootjesindustrie werkzaam 2718 arbeiders. Bereiding voedings- en genotmiddelen 842 mannen en 1824 vrouwen,
Semarang hoofdplaats Semarang	olieberei- ding suikerberei- ding meel berei- ding	vlechterijen goud- en zilverbew. gamelangieterijen roodkoper- en ijzerbew. blikslagerijen hout- en bamboebew. lederwerk leerlooiërijen potten-, steen- en pannen- bakkerijen strootjes kalkbranderij bereiding voedings- en genotmiddelen	96.211 Productie per hoofd in picols 4,5	15.386	4.910	650.416 548.05 zielen per K.M. ²	14.90	3.12	Bereiding voedings- en genot- middelen 3338 mannen en 3820 vrouwen. Metaalbewerking 1823 mannen en 18 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 1626 man- nen en 77 vrouwen.
Demak hoofdplaats Demak	—.—	bereiding voedings- en genotmiddelen metaalbew. hout- en bamboebew. kalkbranderij strootjes	88.501 Productie per hoofd in picols 3,0	1.750	3.975	383.036 370.28 zielen per K.M. ²	21.60	1.49	Bereiding voedings- en genot- middelen 714 mannen en 2135 vrouwen. Textielnijverheid 48 mannen en 1228 vrouwen.
Grobogan hoofdplaats Poerwodadi	—.—	vlechterijen batikkerijen metaalbewerking hout- en bamboebew. potten-, steen- en pannen- bakkerijen kalkbranderijen bereiding voedings- en genotmiddelen	194.539 Productie per hoofd in picols 5,4	2.933	11.052	486.722 248.63 zielen per K.M. ²	40.00	2.87	Bereiding voedings- en genotmid- delen 702 mannen en 6008 vrou- wen. Aardewerkindustrie 289 mannen en 1177 vrouwen Hout- en bamboebewerking 662 mannen en 2780 vrouwen.

Industrieel Rayon VIII.

PROVINCIE MIDDEN-JAVA
Residentie Japara-Rembang

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars				Van het totaal aantal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %	Nijverheid %	
				mannen	vrouwen				
Koedoes hoofdplaats Koedoes	suikerberei- ding klapperolie bereiding (rietsuiker)	vlechterijen weverijen batikkerijen goud- en zilverbewerking blikslagerijen ijzerbewerking hout- en bamboebew. lederwerk leerlooiërijen steenbewerking potten-, steen- en pannen- bakkerijen strootjes bereiding voedings- en genotmiddelen	35.543 Productie per hoofd in picols 1,9	14.445	22.483	299.940 513.05 zielen per K.M. ²	12.00	12.31	In de afdeeling Japara-Remban- in de strootjesindustrie werk- zaam 31.117 arbeiders. Bereiding voedings- en genot- middelen 10.840 mannen en 17.837 vrouwen Textielnijverheid 37 mannen en 2265 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 1089 mannen en 1753 vrouwen.
Japara hoofdplaats Japara	suikerbe- reiding	blikslagerij houtsnijwerk potten- steen- en pannen- bakkerijen kalkbranderijen strootjes bereiding voedings- en genotmiddelen	68.968 Productie per hoofd in picols 2,5	7.871	10.222	333.845 327.87 zielen per K.M. ²	20.60	5.42	Bereiding voedings- en genot- middelen 4809 mannen en 7838 vrouwen. Hout- en bamboebe- werking 1689 mannen en 1285 vrouwen
Pati hoofdplaats Pati	suikerbe- reiding olieberei- ding	vlechterijen weverijen batikkerijen goud- en zilverbew. koper- en ijzerbew. blikslagerijen hout- en bamboebew. lederwerk potten-, steen- en pannen- bakkerijen kalkbranderij.	150.614 Productie per hoofd in picols 2,9	5.931	28.634	506.184 353.86 zielen per K.M. ²	29.80	6.83	Bereiding voedings- en genot- middelen 1516 mannen en 6369 vrouwen. Textielnijverheid 253 mannen en 15.131 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 1414 mannen en 5165 vrouwen.

Industrieel Rayon VIII. (vervolg)

PROVINCIE MIDDEN-JAVA

Residentie Japara-Rembang

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars				Van het totaal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %	Nijverheid %	
				mannen	vrouwen				
Rembang hoofdplaats Rembang	olieberei- ding suikerbe- reiding	leerbew. weverijen nettenknoopen batikkerijen vlechterijen metaalbew. houtbew. steen- en pannenbak- kerijen bereiding voedings- en genotmiddelen.	47,542 Productie per hoofd in picols 3,6	3.974	11.626	283.204 280.30 zielen per K.M. ²	17.00	5.51	Bereiding voedings- en genot- middelen industrie 960 mannen en 1865 vrouwen. Textielnijverheid 202 mannen en 7608 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 573 mannen en 1700 vrouwen.
Blora hoofdplaats Blora	suikerbe- reiding	vlechterijen weverijen batikkerijen goud- en zilverbew. metaalbew. blikslagerijen hout- en bamboebew. lederwerk potten-, steen- en pannen- bakkerijen bereiding voedings- en genotmiddelen kalkbranderij	136.581 Productie per hoofd in picols 3,6	4.478	21.247	433.541 225.63 zielen per K.M. ²	31.60	5.93	Bereiding voedings- en genot- middelen 1227 mannen en 4819 vrouwen. Textielnijverheid 41 mannen en 5215 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 943 mannen en 10.304 vrouwen.

Industrieel Rayon IX.

PROVINCIE MIDDEN-JAVA
Residentie Banjoemas

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars				Van het totaal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %	Nijverheid %	
				mannen	vrouwen				
Tjilatjap hoofdplaats Tjilatjap	suikerbe- reiding olieberei- ding klapperolie	vlechtwerk aardewerk kalkbranderij bereiding voedings- en genotmiddelen strootjes	107.410 Productie per hoofd in picols 2,5	3.826	5.400	565.113 25.028 zielen per K.M. ²	19.00	1.63	In de <i>afdeeling Banjoemas</i> in de strootjesindustrie werkzaam 788 arbeiders, waarvan 560 vrouwen. Bereiding voedings- en genot- middelen 1754 mannen en 2007 vrouwen. Textielnijverheid 20 mannen en 1290 vrouwen.
Karang- anjar hoofdplaats Karanganjar	olieberei- ding suikerberei- ding	bereiding voedings- en genotmiddelen metaalbewerking weverijen batikkerijen vlechtwerk aardewerk hout- en bamboewerk strootjes	80.596 Productie per hoofd in picols 2,0	5.830	33.484	404.880 514.13 zielen per K.M. ²	20.00	9.71	Bereiding voedings- en genot- middelen 1284 mannen en 5343 vrouwen. Textielnijverheid 289 mannen en 12.827 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 1553 mannen en 9641 vrouwen.
Banjoe- mas hoofdplaats Banjoemas	olieberei- ding suikerberei- ding	vlechtwerk weefwerk batikwerk metaalbewerking aardewerk bereiding van voedings- en genotmiddelen strootjes	55.913 Productie per hoofd in picols 2,0	5.898	19.948	393.886 593.99 zielen per K.M. ²	14.20	6.56	Werkzaam in batikkerijen 309 mannen en 8151 vrouwen, in weverijen 3 mannen 1326 vrou- wen. Bereiding van voedings- en genotmiddelen 1814 mannen en 4250 vrouwen. Hout- en bam- boebewerking 1732 mannen en 1528 vrouwen.
Poerbo- linggo hoofdplaats Poerbolinggo	olieberei- ding suikerberei- ding	weefwerk vlechtwerk batikwerk metaalbewerking bereiding voedings- en genotmiddelen aardewerk strootjes	77.643 Productie per hoofd in picols 2,7	5.429	20.763	416.171 520.52 zielen per K.M. ²	18.90	6.29	Werkzaam in batikkerijen 32 mannen en 3163 vrouwen, in weverijen 7 mannen en 4381 vrouwen. Bereiding van voe- dings- en genotmiddelen 1941 mannen en 5561 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 1452 mannen en 2211 vrouwen.

Industrieel Rayon IX. (Vervolg)

PROVINCIE MIDDEN-JAVA
Residentie Banjoemas

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars				Van het totaal zielen werkzaam		TOELICHTINGEN
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %	Nijverheid %	
				mannen	vrouwen				
Poerwo- kerto hoofdplaats Poerwokerto	olieberei- ding suikerberei- ding	vlechtwerk weefwerk batikwerk metaalbewerking steenbewerking bereiding voedings- en genotmiddelen aardewerk strootjes	66.643 Productie per hoofd in picols 1,8	6.789	15.146	391.831 419.05 zielen per K.M. ²	17.10	5.60	Werkzaam in batikkerijen 64 mannen en 3.714 vrouwen, in weverijen 7 mannen en 1.132 vrouwen. Bereiding van voe- dings- en genotmiddelen 2077 mannen en 4627 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 1831 man- nen en 584 vrouwen.
Bandjer- negara hoofdplaats Bandjerne- gara	olieberei- ding suikerberei- ding	metaalbewerking aardewerk steenbewerking kalkbranderij strootjes	58.100 Productie per hoofd in picols 3,7	1.099	1.060	281.453 311.13 zielen per K.M. ²	20.70	0.77	

Industrieel Rayon X.

PROVINCIE MIDDEN-JAVA

Residentie Kedoe

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars				Van het totaal aantal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %	Nijverheid %	
				mannen	vrouwen				
Wonosobo hoofdplaats Wonosobo	suiker- aetherische olieberei- ding (ganetheria)	strootjes vlechterijen metaalbewerking hout-, bamboebewerking lederbewerking steenbewerking steen- en pannenbak- kerijen kalkbranderijen	68.855 Productie per hoofd in picols 3,9	1.766	1.982	327.851 327.35 zielen per K.M. ²	21.00	1.14	In de <i>afdeeling Kedoe</i> in de stroo- tjesindustrie werkzaam 1801 ar- beiders, waarvan 60% vrouwen. Hout- en bamboebewerking 564 mannen en 1278 vrouwen
Keboemen hoofdplaats Keboemen	suiker- meel- en olieberei- ding	vlechterijen weverijen batikkerijen metaalbewerking blikslagerijen hout-, bamboe- en klap- perdoppenbewerking lederbewerking hoorn-, schildpad-en ivoor- bewerking potten-, steen- en pannen- bakkerijen strootjes speelgoed bereiding voedings- en genotmiddelen	66.189 Productie per hoofd in picols 2,3	4.246	20.263	330.640 601.80 zielen per K.M. ²	20.20	7.41	Bereiding voedings- en genot- middelen 1616 mannen en 6376 vrouwen. Textielnijverheid 157 mannen en 10267 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 876 mannen en 2422 vrouwen.
Koeto- ardjo hoofdplaats Koetoardjo	suiker- en olieberei- ding	vlechterijen weverijen batikkerijen metaalbewerking hout- en bamboebew. lederwerk steen- en pannenbak- kerijen bereiding voedings- en genotmiddelen	58.969 Productie per hoofd in picols —	1.649	17.249	277.730 493.81 zielen per K.M. ²	21.20	6.80	Bereiding voedings- en genot- middelen 510 mannen en 1305 vrouwen. Textielnijverheid 114 mannen en 14.500 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 362 mannen en 1215 vrouwen.

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars				Van het totaal aantal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %	Nijverheid %	
				mannen	vrouwen				
Poerwo- redjo hoofdplaats Poerworedjo	suikeraren olieberei- ding	kalkbranderijen vlechterijen weverijen batikkerijen metaalbewerking blikslagerijen hout- en bamboebewerking lederwerk potten-, steen- en pannen- bakkerijen bereiding voedings- en genotmiddelen	56.604 Productie per hoofd in picols 2.4	2 732	13.109	278.296 548.24 zielen per K.M. ²	20.50	5.69	Bereiding voedings- en genot- middelen 647 mannen en 1929 vrouwen. Textielnijverheid 236 mannen en 9830 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 564 mannen en 1099 vrouwen.
Magelang hoofdplaats Magelang	suiker-, meel- en olieberei- ding	weverijen vlechterijen batikkerijen roodkoper-, ijzerbewerking blikslagerijen hout- en bamboebew. hoorn-, schildpad- en ivoorbewerking steenbewerking potten-, steen- en pan- nenbakkerijen bereiding voedings- en genotmiddelen strootjes, sigaretten en sigaren	175.339 Productie per hoofd in picols 2.7	8.010	18.927	612.687 541.89 zielen per K.M. ²	28.50	4.40	Bereiding voedings- en genot- middelen 2642 mannen en 5119 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 1874 mannen en 12.072 vrouwen.
Temang- goeng	suikerbe- reiding	vlechterijen roodkoperbew. hout- en bamboebew. lederwerk potten-, steen- en pannen- bakkerijen strootjes, sigaren en sigaretten bereiding van voedings- en genotmiddelen steenbewerking	62.527 Productie per hoofd in picols 4.3	2.080	1.894	274.541 323.90 zielen per K.M. ²	23.00	1.45	Bereiding voedings- en genot- middelen 710 mannen en 1599 vrouwen.

Industrieel Rayon XI.

PROVINCIE OOST-JAVA
Residentie Soerabaja

186

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars				Van het totaal aantal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %	Nijverheid %	
				mannen	vrouwen				
Djombang hoofdplaats Djombang	—,—	strootjes metaalbewerking vlechterijen potten-, steen- en pannen- bakkerijen hout- en bamboebew. bereiding voedings- en genotmiddelen	104.188 Productie per hoofd in picols 2.5	5.849	9.061	503.138 468.82 zielen per K.M. ²	20.70	2.96	In de <i>afdeeling Soerabaja</i> werk- zaam in de strootjesindustrie 1920 arbeiders. Bereiding voe- dings- en genotmiddelen 2312 mannen en 5048 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 666 man- nen en 2277 vrouwen.
Modjo- kerto hoofdplaats Modjokerto	—,—	weverijen batikkerijen strootjes metaalbewerking potten-, steen-, en pannen- bakkerijen voeidngs- en genotmid- delen zeepfabricage lederbewerking	72.300 Productie per hoofd in picols 3.8	4.213	6.561	387.343 391.45 zielen per K.M. ²	18.60	2.78	Bereiding voedings- en genot- middelen 1284 mannen en 4504 vrouwen. Textielnijverheid 105 mannen en 1499 vrouwen.
Soerabaja hoofdplaats Soerabaja	—,—	vlechterijen weverijen bereiding voedings- en genotmiddelen metaalbew. hout- en bamboebew. lederbew. steenbew. pottenbakkerijen kalkbranderijen strootjes	39.488 Productie per hoofd in picols 1.9	23.250	14.895	500.274 749.19 zielen per K.M. ²	8.00	7.62	Bereiding voedings- en genot- middelen 3567 mannen en 5194 vrouwen. Metaalbewerking 3913 mannen en 50 vrouwen. Aarde- werkindustrie 671 mannen en 359 vrouwen. Hout- en bamboebe- werking 2149 mannen en 7646 vrouwen.
Sidoardjo hoofdplaats Sidoardjo	suikerbe- reiding meelberei- ding olieberei- ding	strootjes vlechterijen weverijen batikkerijen metaalbewerking hout- en bamboebew. lederbewerking steenbewerking potten-, steen- en pannen- bakkerijen kalkbranderij voedings- en genotmid- delen	68.213 Productie per hoofd in picols 1.7	6.114	12.251	422.504 633.65 zielen per K.M. ²	16.10	4.35	Werkzaam in batikkerijen 657 mannen en 5305 vrouwen, in weverijen 59 vrouwen. Bereiding voedings- en genotmiddelen 2039 mannen en 4796 vrouwen. Me- taalbewerking 782 manne en 8 vrouwen.

Industrieel Rayon XII.

PROVINCIE OOST-JAVA

Residentie Bodjonegoro

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars				Van het totaal aantal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %	Nijverheid %	
				mannen	vrouwen				
Toeban hoofdplaats Toeban	klappersui- ker en olie- bereiding	vlechterijen batikkerijen metaalbewerking hout- en bamboebew. lederbew. steenbew. steen- en pannenbak- kerijen kalkbranderij strootjes en sigaren bereiding voedings- en genotmiddelen	94.807 Productie per hoofd in picols 3.0	4.833	7.307	541.595 297.78 zielen per K.M. ²	17.50	2.24	In de <i>afdeeling Bodjonegoro</i> werk- zaam in de strootjesindustrie 691 arbeiders. Bereiding voedings- en genot- middelen 1920 mannen en 2635 vrouwen.
Bodjone- goro hoofdplaats Bodjonegoro	olieberei- ding	vlechterijen batikkerijen metaalbewerking hout- en bamboebew. steenbew. potten-, steen-, en pannen- bakkerij kalkbranderij strootjes sigaren bereiding voedings- en genotmiddelen	110.122 Productie per hoofd in picols 2.5	2.650	10.714	545.543 235.85 zielen per K.M. ²	20.10	2.45	Bereiding voedings- en genot- middelen 712 mannen en 2557 vrouwen. Textielnijverheid 29 mannen en 1487 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 390 mannen en 6066 vrouwen.
Lamongan hoofdplaats Lamongan	suikerberei- ding (klapper-, aren-, siwa- lansuiker)	Weverijen vlechterijen metaalbewerking goudbew. hout-, en bamboebew. lederbew. potten-, steen- en pannen- bakkerij kalkbranderij strootjes bereiding voedings- en genotmiddelen	97.726 Productie per hoofd in picols 2.4	2.289	4.232	543.427 338.83 zielen per K.M. ²	18.00	1.20	Bereiding voedings- en genot- middelen 506 mannen en 1126 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 295 mannen en 1954 vrouwen.

Industrieel Rayon XII. (Vervolg)

PROVINCIE OOST-JAVA
Residentie Bodjonegoro

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars				Van het totaal aantal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %	Nijverheid %	
				mannen	vrouwen				
Grissee	rietsuiker- bereiding	strootjes vlechterijen weverijen batikkerijen metaalbewerking lederbewerking leerlooi- erij pottenbakkerij kalkbranderij voedings- en genotmid- delen goudbewerking ijzerbewerking	58.091	4.253	5.228	336.958	17.20	2.81	Bereiding voedings- en genot- middelen 769 mannen en 2634 vrouwen. Textielnijverheid 129 mannen en 1498 vrouwen
hoofdplaats Grissee	siwalan- suikerbe- reiding	—				379.59 zielen per K.M. ²			

Industrieel Rayon XIII.

PROVINCIE OOST-JAVA

Residentie Madioen

Regentschap	Landbouw-nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars				Van het totaal aantal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN
			Land-bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %	Nijverheid %	
				mannen	vrouwen				
Ngawi Hoofdplaats Ngawi	klapperolie-bereiding arensuiker-bereiding	metaalbewerking vlechterijen weverijen hout- en bamboebew. lederbew. potten-, steen- en pannen-bakkerijen kalkbranderijen strootjes bereiding voedings- en genotmiddelen	72.993 Productie per hoofd in picols 3.4	1.756	7.394	386.767 278.73 zielen per K.M. ²	18.90	2.37	In de <i>afdeeling Madioen</i> werkzaam in de strootjesindustrie 1290 arbeiders. Bereiding voedings- en genotmiddelen 425 mannen en 1479 vrouwen. Textielnijverheid 9 mannen en 1049 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 454 mannen en 4380 vrouwen.
Magetan hoofdplaats Magetan	suikerbe-reiding olieberei-ding	vlechterijen weverijen batik metaalbew. hout- en bamboebew. lederbew. steenbew. pottenbakkerijen kalkbranderijen strootjes bereiding voedings- en genotmiddelen	71.669 Productie per hoofd in picols 3.9	3.551	9.667	348.099 498.46 zielen per K.M. ²	20.70	3.80	Bereiding voedings- en genotmiddelen 510 mannen en 3460 vrouwen. Textielnijverheid 36 mannen en 1355 vrouwen. Aardewerkindustrie 258 mannen en 1277 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 994 mannen en 3213 vrouwen.
Madioen hoofdplaats Madioen	suikerbe-reiding olieberei-ding	vlechterijen weverijen batikkerijen ijzerbew. blikslagerijen hout- en bamboebew. lederbew. steen- en pannenbak-kerij strootjes bereiding voedings- en genotmiddelen	67.529 Productie per hoofd in picols 3.2	4.906	8.430	390.901 346.34 zielen per K.M. ²	17.40	3.41	Bereiding voedings- en genotmiddelen 1231 mannen en 3819 vrouwen. Textielnijverheid 106 mannen en 1042 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 911 mannen en 2734 vrouwen

Industrieel Rayon XIII. (vervolg)

PROVINCIE OOST-JAVA
Residentie Madioen

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars			Van het totaal aantal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN	
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %		Nijverheid %
				mannen	vrouwen				
Ponorogo hoofdplaats Ponorogo	suikerbe- reiding meelbe- reiding olieberei- ding	strootjes vlechterijen batikkerijen weverijen metaalbewerking blikslagerijen hout- en bamboebew. steen- en pannenbak- kerijen bereiding voedings- en genotmiddelen.	94.005 Productie per hoofd in picols 3.5	4.020	14.682	476.354 337.01 zielen per K.M. ²	19.70	3.93	Werkzaam: in batikkerijen 1072 mannen en 4548 vrouwen in weverijen 4 mannen en 121 vrou- wen. Bereiding voedings- en ge- notmiddelen 572 mannen en 2884 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 657 mannen en 3826 vrouwen.
Patjitan hoofdplaats Patjitan	suikerbe- reiding olieberei- ding	batikkerijen weverijen steen- en pannenbak- kerijen houtbewerking pottenbakkerijen kalkbranderijen bereiding voedings- en genotmiddelen	62.394 Productie per hoofd in picols 5.5	725	5.562	295.239 208.239 zielen per K.M. ²	21.00	2.13	Werkzaam: in batikkerijen 42 mannen en 3190 vrouwen. Bereiding voedings- en genot- middelen 131 mannen en 1355 vrouwen.

Industrieel Rayon XIV.

PROVINCIE OOST-JAVA
Residentie Kediri

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars				Van het totaal aantal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %	Nijverheid %	
				mannen	vrouwen				
Trengga- lek hoofdplaats Trenggalek	suikerberei- ding olieberei- ding	strootjes vlechterijen batikkerijen potten-, steen- en pannen- bakkerijen steenbewerking bereiding van voedings- en genotmiddelen	48.256	1.044	17.159	251.263 202.34 zielen per K.M. ²	19.10	7.24	In de <i>afdeeling Kediri</i> werkzaam in de strootjesindustrie 18867 arbeiders waarvan 13745 in het regentschap Blitar. Bereiding voedings- en genotmiddelen 156 mannen en 5769 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 265 man- nen en 9420 vrouwen.
Toeloeng- agoeng hoofdplaats Toeloeng- agoeng	suikerbe- reiding	weverijen strootjes vlechterijen batikkerijen koper-, ijzer- en blikbe- werking hoorn- en beenbew. steen- en pannenbak- kerijen kalkbranderij lederbewerking bereiding voedings- en genotmiddelen	78.420 Productie per hoofd in picols 3.3	8.197	19.244	457.024 403.60 zielen per K.M. ²	17.10	6.00	Werkzaam in: batikkerijen 1914 mannen en 7943 vrouwen, in weverijen 14 vrouwen. Bereiding voedings- en genotmiddelen 2403 mannen en 7119 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 637 man- nen en 1920 vrouwen.
Blitar hoofdplaats Blitar	coprabe- reiding katjangdro- gerij	strootjes vlechterijen hout- en bamboebew. lederbewerk. steen- en pannenbak- kerijen bereiding, voedings- en genotmiddelen	86.897 Productie per hoofd in picols 3.3	9.125	11.902	581.596 337.02 zielen per K.M. ²	14.90	3.62	Bereiding voedings- en genot- middelen 5298 mannen en 10026 vrouwen. Hout- en bamboebe- werking 799 mannen en 1020 vrouwen.
Ngan- djoek hoofdplaats Ngandjoek	—, —	strootjes vlechterijen bereiding voedings- en genotmiddelen ijzer- en blikbewerking bamboebew. weverijen batikkerijen	66.489 Productie per hoofd in picols 3.3	4.190	17.765	469.582 370.22 zielen per K.M. ²	14.20	4.68	Werkzaam: in batikkerijen 16 mannen en 623 vrouwen, in we- verijen 2 mannen en 3406 vrou- wen. Bereiding voedings- en ge- notmiddelen 1595 mannen en 5493 vrouwen. Aardewerkindus- trie 303 mannen en 927 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 728 mannen en 6152 vrouwen.

Industrieel Rayon XIV. (Vervolg)

PROVINCIE OOST-JAVA
Residentie Kediri

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars				Van het totaal aantal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %	Nijverheid %	
				mannen	vrouwen				
Kediri hoofdplaats Kediri	suikerberei- ding meelberei- ding olieberei- ding	strootjes vlechterijen weverijen metaal- en blikbewerking bamboebewerking lederbewerking steenbewerking potten-, steen- en pannen- bakkerijen bereiding voedings- en genotmiddelen	76.356 Productie per hoofd in picols 3.0	9.403	10.900	678.731 426.88 per zielen K.M. ²	11.20	2.99	Bereiding voedings- en genot- middelen 3751 mannen en 8046 vrouwen. Hout- en bamboebe- werking 1436 mannen en 1123 vrouwen.

Industrieel Rayon XV.

PROVINCIE OOST-JAVA

Residentie Malang

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars			Van het totaal aantal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN	
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %		Nijverheid %
				mannen	vrouwen				
Bangil hoofdplaats Bangil	—.—	weverijen batikkerijen koper-, ijzerbewerking hout- en bamboebew. steenbew. steen- en pannen- bakkerij kalkbranderij strootjes bereiding voedings-en ge- notmiddelen	47.985	3.556	2.825	304.344 456.21 zielen per K.M. ²	15.80	2.10	In de <i>afdeeling Malang</i> , werk- zaam in de strootjesindustrie 520 arbeiders. Bereiding voe- dings- en genotmiddelen 828 mannen en 1915 vrouwen.
Pasoe- roean hoofdplaats Paseroean	—.—	strootjes weverijen metaalbewerking houtbewerking lederbewerking potte -, steen-, en pan- nenbakkerijen bereiding voedings- en genotmiddelen.	45.081 Productie per hoofd in picols 2.8	4.272	2.770	340.380 393.08 zielen per K.M. ²	13.20	2.07	Bereiding van voedings- en ge- notmiddelen 837 mannen en 1987 vrouwen. Metaalbewerking 945 mannen en 7 vrouwen. Exportmeubels naar het buiten- land ± f 4000.—. per maand.
Malang hoofdplaats Malang	suikerberei- ding olieberei- ding	strootjes vlechterijen goud- en zilverbewerking ijzer-, blik-, hout- en bamboebewerking. leerlooiijen steenbew. potten-, steen-, en pan- nenbakkerijen kalkbranderij zeepbereiding bereiding voedings- en genotmiddelen.	172.101 Productie per hoofd in picols 3.8	14.234	7.745	1.110.307 304.40 zielen per K.M. ²	15.50	1.98	Bereiding voedings- en genot- middelen 3873 mannen en 5772 vrouwen. Metaalbewerking 1616 mannen en 19 vrouwen Aardewerkindustrie 1094 man- nen 161 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 1764 mannen en 805 vrouwen.

Industrieel Rayon XV. (Vervolg)

PROVINCIE OOST-JAVA
Residentie Malang

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars				Van het totaal aantal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %	Nijverheid %	
				mannen	vrouwen				
Loema- djang hoofdplaats Loemadjang	Suikerberei- ding	strootjes vlechterijen metaalbewerking hout- en bamboebew. lederbewerking potten-, steen- en pannen- bakkerij goudbewerking voedings- en genotmid- delen	93.965 Productie per hoofd in picols 3,3	4.329	2.783	394.075 222.99 zielen per K.M. ²	23.90	1.80	Bereiding van voedings- en ge- notmiddelen 1157 mannen en 2150 vrouwen
Probo- linggo hoofdplaats Probolinggo	suikerberei- ding meelberei- ding olieberei- ding	weverijen vlechterijen metaalbewerking hout-, bamboebewerking lederbewerking steenbewerking steen-, potten-, en pannenbakkerij bereiding voedings- en genotmiddelen	40.856 Productie per hoofd in picols 4,2	3.327	3.689	262.115 363.72 zielen per K.M. ²	15.60	2.68	Bereiding voedings- en genot- middelen 582 mannen en 1369 vrouwen.
Kraksaän hoofdplaats Kraksaän	—, —	weverijen metaalbewerking hout- en bamboebew. bereiding voedings- en genotmiddelen	90.170	2.145	3.807	278.345 275.82 zielen per K.M. ²	32.40	2.14	Bereiding voedings- en genot- middelen 367 mannen en 1745 vrouwen.

Industrieel Rayon XVI.

PROVINCIE OOST-JAVA

Residentie Besoeki

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars				Van het totaal aantal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %	Nijverheid %	
				mannen	vrouwen				
Djember hoofdplaats Djember	suikerberei- ding meelberei- ding olieberei- ding	batikkerijen vlechterijen metaalbewerking ijzer-, blik-, hout-, bamboe-, lederwerk steenbewerking potten-, steen- en bannenbakkerijen bereiding voedings- en genotmiddelen kalkbranderij	297.405 Productie per hoofd in picols 4.4	9.394	10.209	920.374 277.85 zielen per K.M. ²	32.30	2.13	Werkzaam in : batikkerijen 16 mannen en 1838 vrouwen. Bereiding voedings- en genot- middelen 2764 mannen en 5970 vrouwen. Metaalbewerking 1338 mannen en 29 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 1342 mannen en 171 vrouwen.
Banjoe- wangi hoofdplaats Banjoewangi	copraberei- ding	bereiding voedings- en genotmiddelen, metaalbewerking, hout- en bamboebew. pottenbakkerij blikbewerking	117.632 Productie per hoofd in picols 4.1	7.075	2.929	464.260 132.93 zielen per K.M. ²	25.40	2.15	Bereiding voedings- en genot- middelen 2455 mannen en 2303 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 1063 mannen en 71 vrouwen.
Bondo- woso hoofdplaats Bondowoso	—.—	hout- en bamboebew. lederbew. aardewerk weverijen vlechterijen metaalbew. bereiding voedings- en genotmiddelen.	93.603 Productie per hoofd in picols 5.1	2.500	9.678	366.521 237.92 zielen per K.M. ²	25.60	3.32	Bereiding voedings- en genot- middelen 513 mannen en 1218 vrouwen. Textielnijverheid 106 mannen en 8225 vrouwen
Panaroe- kan hoofdplaats Panaroekan	—.—	batikkerijen metaalbewerking bereiding voedings- en genotmiddelen aardewerk lederbewerking vlechterijen	60.038 Productie per hoofd in picols 3.1	2.928	23.475	300.973 184.41 zielen per K.M. ²	19.90	8.77	Werkzaam in : batikkerijen 59 mannen en 9663 vrouwen. Bereiding voedings- en genot- middelen 605 mannen en 1977 vrouwen.

Industrieel Rayon XVII.

PROVINCIE OOST-JAVA

Residentie Madoera

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars				Van het totaal aantal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %	Nijverheid %	
				mannen	vrouwen				
Bang- kalan Hoofdplaats Bangkalan	aren-, klap- persuiker-, meel- en olie- bereiding	vlechterijen weverijen batikkerijen metaalbewerking hout- en bamboebew. leerlooierien steenbewerking potten-,steen- en pannenbakkerijen kalkbranderij bereiding voedings- en genotmiddelen	121.110 Productie per hoofd in picols 3.8	2.759	19.679	502.845 386.58 zielen per K.M. ²	24.10	4.46	Bereiding voedings- en genot- middelen 437 mannen en 5317 vrouwen. Textielnijverheid 43 mannen en 4054 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 575 mannen en 8470 vrouwen.
Sampang Hoofdplaats Sampang	—.—	vlechterijen weverijen blik-, hout-, bamboe-, le- derbewerking potten-, steen-, en pannen- bakkerijen kalkbranderijen bereiding voedings- en ge- notmiddelen.	101.506 Productie per hoofd in picols —	1.341	14.934	470.019 379.94 zielen per K.M. ²	21.70	3.46	Bereiding voedings- en genot- middelen 243 mannen en 3999 vrouwen. Textielnijverheid 82 mannen en 8655 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 210 mannen en 1241 vrouwen.
Pame- kasan hoofdplaats Pamekasan	klapperolie-, djarakolie- bereiding	metaalbewerking hout-, bamboebew. leerlooierien steenbewerking steen-, en pannenbakke- rijen bereiding voedings- en ge- notmiddelen	96.845 Productie per hoofd in picols 3.3	8.65	6.213	354.090 450.06 zielen per K.M. ²	27.40	2.00	Bereiding voedings- en genot- middelen 121 mannen en 1488 vrouwen. Metaalbewerking 240 mannen en 3 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 128 mannen en 695 vrouwen.
Soemenep hoofdplaats Soemenep	klapperolie-, djarakolie-, kosambi- olieberei- ding	weverijen vlechterijen ijzer-, hout-, bamboebe- werking. leerlooierien kalkbranderijen bereiding voedings- en genotmiddelen	158.785 productie per hoofd in picols 3.4	2.447	25.013	626.715 295.39 zielen per K.M. ²	25.30	4.38	Bereiding voedings- en genot- middelen 342 mannen en 5094 vrouwen. Textielnijverheid 127 mannen en 10.085 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 594 mannen en 6321 vrouwen.

Industrieel Rayon XVIII.

PROVINCIE-MIDDEN-JAVA
Gouvernement Jogjakarta

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars				Van het totaal aantal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %	Nijverheid %	
				mannen	vrouwen				
Jogja- karta hoofdplaats Jogja	suiker- bereiding meelberei- ding olieberei- ding aetherische olieberei- ding	goud-en zilver-, roodkoper, geelkoper-, ijzer-, hout-, bamboe-, klapperdoppen- bewerking vlechterijen batikkerijen weverijen lederwerk en leerlooierijen hoorn-, schildpad-en ivoor- bewerking potten-, steen- en pannen- bakkerijen strootjes, kalkbr. bereiding voedings- en genotmiddelen	45.920 Productie per hoofd in picols 2.0	12.838	37.034	406.397 860.50 zielen per K.M. ²	11.30	12.27	Werkzaam: in batikkerijen 3502 mannen en 7410 vrouwen, in weverijen 12 mannen en 2396 vrouwen. Aan bereiding van voedings- en genotmiddelen 2021 mannen en 7878 vrouwen. In de textielnijverheid 3512 man- nen en 9763 vrouwen. Aan hout- en bamboebewerking 1867 mannen en 18434 vrouwen.
Bantoel hoofdplaats Bantoel	suiker- bereiding	goud- en zilver-, roodko- per-, ijzerbewerking blikslagerij bamboebewerking steenbewerking steen- en pannenbak- kerijen kalkbranderij strootjes weverijen batik bereiding voedings- en genotmiddelen	75.854 Productie per hoofd in picols —	14.487	59.909	498.687 800.46 zielen per K.M. ²	15.20	41.92	Werkzaam: in batikkerijen 1641 mannen en 29438 vrouwen, in weverijen 53 mannen 11438 vrouwen. Bereiding van voedings- en ge- notmiddelen 6469 mannen en 14651 vrouwen. Metaalbewerking 1267 mannen en 62 vrouwen. Textielnijverheid 1729 mannen en 32238 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 1741 mannen en 8957 vrouwen.
Koelon- progo hoofdplaats Sentolo	suiker- bereiding meelberei- ding olieberei- ding	vlechterijen weverijen batikkerijen ijzerbewerking hout-, klapperdoppen-, en bamboebew. potten-, steen-, en pan- nenbakkerijen kalkbranderij steenbewerking bereiding voedings- en genotmiddelen	46.104 Productie per hoofd in picols 2.0	2.217	23.742	190.097 441.7 zielen per K.M. ²	24.20	13.66	Werkzaam: in batikkerijen 13 mannen en 4604 vrouwen, in weverijen 114 mannen en 7835 vrouwen. Aan bereiding voedings- en ge- notmiddelen 1378 mannen en 2382 vrouwen.

Industrieel Rayon XVIII. (vervolg).

PROVINCIE MIDDEN-JAVA
Gouvernement Jogjakarta

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars				Van het totaal aantal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %	Nijverheid %	
				mannen	vrouwen				
Goenoeng- kidoel hoofdplaats (. . . .)	meelberei- ding	weverijen houtbewerking steenbewerking bereiding voedings- en ge- notmiddelen	81.656 Productie per hoofd in picols 3.0	1.042	4.135	333.008 225.83 zielen per K.M. ²	24.60	1.55	Werkzaam in: Bereiding voe- dings- en genotmiddelen 105 mannen en 1256 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 343 mannen en 696 vrouwen.
Pakoe- alaman hoofdplaats (.)	—.—	batikkerijen goud- en zilver-, geelko- per-, roodkoper- en ijzer- bewerking blikslagerij houtbew. lederwerk leerlooiërijen	592 —	770	399	10.051 17.104.76 zielen per K.M. ² (opp. re- gentschap 0.63 K.M. ²)	5.90	11.63	
Adikarto hoofdplaats Wates	suikerbe- reiding meelberei- ding olieberei- ding	weverijen vlechterijen batikkerijen hout- en bamboebew. steenbew. steen- en pannenbakke- rijen kalkbranderij bereiding van voedings- en genotmiddelen	22.934 —	935	5.889	100.628 699.14 zielen per K.M. ²	22.70	6.78	Werkzaam: in batikkerijen 55 mannen en 3086 vrouwen, in weverijen 475 vrouwen. Aan bereiding voedings- en genot- middelen 268 mannen en 1962 vrouwen.

Industrieel Rayon XIX.

PROVINCIE MIDDEN-JAVA
Gouvernement Soerakarta

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvljt	Aantal beroepsbeoefenaars				Van het totaal aantal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %	Nijverheid %	
				mannen	vrouwen				
Klaten hoofdplaats Klaten	—.—	ijzerbewerking weverijen pottenbakkerijen kalkbranderij batikkerijen bereiding voedings- en genotmiddelen	132.347 Productie per hoofd in picols 1.9	9.028	28.753	568.216 819.61 zielen per K.M. ²	23.20	6.65	Werkzaam in batikkerijen 576 m. en 1971 vr., in weverijen 61 m. en 10.030 vr. Bereid. voed.- en genotmiddelen 1262 m. en 10.106 vr. Textielnijverh. 911 m. en 14.321 vr. Aardewerk 1054 m. en 1388 vr. Hout- en bamboe- bew. 2258 m. en 1968 vr.
Bojolali hoofdplaats Bojolali	suikerberei- ding olieberei- ding	steenbewerking steen- en pannen- bakkerijen weverijen batikkerijen bereiding voedings- en genotmiddelen	116.854 Productie per hoofd in picols 3.4	2.299	6.803	376.526 350.51 zielen per K.M. ²	31.00	2.42	Werkz. in: batikkerijen 11 m. en 127 vr., in weverijen 3 m. en 1150 vr. Bereiding voedings- en genotmiddelen 467 m. en 4080 vr.
Sragen hoofdplaats Sragen	—.—	weverijen strootjes bereiding voedings- en genotmiddelen batikkerijen hout- en bamboebew.	142.121 Productie per hoofd in picols 3.7	1.944	3.886	321.404 325.48 zielen per K.M. ²	44.20	1.81	In de Vorstenlanden (Gouvernementen Soerakarta en Jogjakarta) werkzaam in de strootjesindustrie 1653 arbeiders. Bereiding voedings- en genot- middelen 525 mannen en 1149 vrouwen. Textielnijverheid 153 mannen en 1027 vrouwen.

PROVINCIE MIDDEN-JAVA
Gouvernement Soerakarta

Industrieel Rayon XIX. (Vervolg)

Regentschap	Landbouw- nijverheid	Voornaamste kleinnijverheid en huisvlijt	Aantal beroepsbeoefenaars			Van het totaal aantal zielen werkzaam in de		TOELICHTINGEN	
			Land- bouw	Nijverheid (zonder oerproductie)		Aantal zielen	Landbouw %		Nijverheid %
				mannen	vrouwen				
Soera- karta hoofdplaats Soerakarta	suikerberei- ding olieberei- ding	vlechterijen weverijen batikkerijen goud- en zilver- roodkoper-, geelkoper-, ijzerbew. blikslagerijen hout-, bamboe- en klapperdoppenbew. lederwerk leerlooiierijen hoorn-, schildpad- ivoorbew. steenbew. potten-, steen- en pannen- bakkerijen strootjes bereiding voedings- en genotmiddelen	83.592 Productie per hoofd in picols 3.1	17.398	30.002	377.165 760.01 zielen per K.M. ²	22.30	12.57	Werkzaam in: batikkerijen 7174 mannen en 17507 vrouwen, in weverijen 67 mannen en 2452 vrouwen. Bereiding voedings- en genot- middelen 2702 mannen en 8317 vrouwen. Metaalbewerking 1699 mannen en 26 vrouwen. Hout- en bamboebewerking 1391 mannen en 388 vrouwen. Textielnijverheid 7371 mannen en 20217 vrouwen.
Kotta Mangkoe- negaran hoofdplaats	suikerbe- reiding	strootjes vlechterijen batikkerijen houtbewerkin bamboebewerking steen- en pannenbakke- rijen weverijen bereiding voedings- en genotmiddelen	15.271 Productie per hoofd in picols 3.4	4.688	24.980	317.562 388.41 zielen per K.M. ²	16.30	9.34	Werkzaam in: batikkerijen 806 mannen en 5526 vrouwen, in weverijen 14 mannen en 761 vrouwen. Bereiding voedings- en genot- middelen 847 mannen en 3873 vrouwen. Textielnijverheid 854 m. en 7420 vr. Hout- en bam- boebew. 846 m. en 13109 vr.
Wonogiri hoofdplaats Wonogiri	—.—	vlechterijen weverijen kalkbranderij batikkerijen bereiding voedings- en genotmiddelen	121.759 Productie per hoofd in picols 4.0	1.608	17.781	574.721 299.72 zielen per K.M. ²	21.20	3.37	Werkz. in: batikkerijen 19 m. en 2085 vr., in weverijen 2 m. en 4442 vr. Bereiding voedings- en genotmiddelen 294 m. en 2821 vr. Textielnijverh. 42 m. 7833 vr. Hout- en bamboebew. 424 m. en 6145 vr.